

Viršelių puošybos, inicialų, protoekslibrisų ir grafičių kaita XV–XX a. Vilniaus universiteto bibliotekos inkunabuluose

Sondra Rankelienė

Vilniaus universiteto biblioteka

Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius

sondra.rankeliene@mb.vu.lt

——— Straipsnyje pateikiama Vilniaus universiteto bibliotekos inkunabulų kolekcijoje (340 pavadinimų, 218 fizinių vnt.) saugomų egzempliorių viršelių, teksto puošimo, proveniencinių ženklų (protoekslibrisų) ir marginalijų (skaitymo ženklų, grafičių ir nuorodinių rankyčių) analizė. Visi šie kiekvienam inkunabului individualūs požymiai yra aptariami ir priskiriami tam tikram laikotarpiui, remiantis tuo metu vyravusiomis viršelio puošimo, inicialų piešimo, proveniencinių ir skaitymo ženklų tendencijomis arba datomis, kurios nustatytos iš įrašų knygoje arba identifikavus buvusių inkunabulų savininkų gyvenimo ar veiklos metus.

Reikšminiai žodžiai: inkunabulai, puošyba, proveniencijos, Vilniaus universiteto biblioteka.

Aiškiai pastebimą įvairių laikotarpių, madų ir kultūrinių pokyčių įtaką yra patyrusios seniausios Vilniaus universiteto bibliotekos (toliau – VU bibliotekos) knygos – inkunabulai, kurių ši biblioteka turi didžiausią rinkinį Lietuvoje. Jie jau ne kartą buvo aptarti Lietuvos tyrėjų parengtuose straipsniuose. Vis dėlto, skaitant straipsnius ir tyrimus, pastebėta, kad apie VU bibliotekos inkunabulų fondo viršelius, jų puošimą, teksto dekoravimo ir skaitytojų paliktų ženklų įrašymo tendencijas bei priklausymą kuriam nors laikotarpiui jokių tyrinėjimų nebuvo. Išskyrus, žinoma, pavienius atvejus, kai to reikalaudavo straipsnyje aptarinėjama tema.

Pirmasis ir pats žinomiausias katalogas, kuriame yra didelis įvadinis straipsnis, apibūdinantis Lietuvoje esančius inkunabulus, buvo parengtas tuometinio VU bibliotekos Retų spaudinių skyriaus vedėjo Nojaus Feigelmano (1918–2002). 1975 m. išleistame kataloge *Lietuvos inkunabulai*¹ buvo suregistruoti ne tik tuo metu Lietuvoje turėti, bet ir, remiantis išlikusiais šaltiniais, kadaise čia buvę inkunabulai. Pačiame kataloge, be bibliografinio knygos aprašo, suregistruoti ir provenienciniai ženklai bei duomenys apie viršelius. Įvadiniame straipsnyje pateiktos susistemintos žinios apie Lietuvos inkunabulų tematiką, leidimo vietas², atskirai neišskiriant VU bibliotekos rinkinio. Nepaisant didžiulės šio katalogo vertės, vis dėlto jame neišvengta klaidų ir netikslumų, kurie atsisleidė, dar kartą peržiūrėjus VU bibliotekos inkunabulus ir sulyginus juos su skaitmeninėmis kopijomis, prieinamomis virtualioje erdvėje.

Jubiliejinėje bibliotekos konferencijoje, švenčiant 440 metų VU bibliotekos sukaktį, skaitytame pranešime, o vėliau jo pagrindu parengtame straipsnyje, publikuotame *Knygotyroje*³, Retų spaudinių skyriaus darbuotojas Petras Račius apžvelgė bibliotekoje saugomų inkunabulų skaičių, jo kitimą, priklausomai nuo istorijos peripetijų, aprašė kelius, kuriais knygos pateko į Lietuvą, o vėliau ir į VU biblioteką. Vienas iš šio tyrinėtojo tikslų buvo išsiaiškinti knygų tematiką, kalbą, kuria jie parašyti, leidimo vietas, taip pat ir žinomus savininkus bei jų paliktus proveniencinius ženklus. Nei viršelių ypatumai, nei inkunabulų puošyba, nei marginalijų⁴ įvairovė straipsnyje paminėti nebuvo.

1 Nojus Feigelmanas, *Lietuvos inkunabulai* (Vilnius: Vaga, 1975).

2 Alma Braziūnienė, *Inkunabulų paveldas Lietuvoje ir pasaulyje: mokomasis leidinys: elektroninis išteklius* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014), 17.

3 Petras Račius, „Vilniaus universiteto bibliotekos inkunabulai: rinkinio raida ir sudėtis“, *Knygotyra* 56 (2011): 124–134.

4 Išskyrus vieną įrašą su lietuviškomis pavardėmis Johano de Verdenos veikalo *Sermo[n]es de sanctis Dormi secure* (Strasbourg: [Georg Husner], 1493, VU biblioteka, Ink. 155), apie kurį užsiminta straipsnio pabaigoje. Bet daugiau jokių įžvalgų apie šios marginalijos kilmę ar laikotarpį minėtame straipsnyje pateikta nebuvo.

Almos Braziūnienės 2014 m. parengtoje mokomojoje knygelėje *Inkunabulų paveldas Lietuvoje ir pasaulyje* (Vilnius, 2014) taip pat yra apžvelgiama bendra inkunabulų situacija Lietuvos bibliotekose, plačiau atskirai paminint tik kelis, autorės manymu, svarbiausius Lietuvai inkunabulus: H. Šedelio *Kroniką*⁵ ir tuo metu dar buvusį seniausią⁶ Lietuvos spausdintą knygą Rabano Mauro *Opus de universo*⁷.

Naujausi inkunabulų fondo tyrimai yra susiję su kurį laiką VU bibliotekos Retų spaudinių skyriuje dirbusia dr. Viktorija Vaitkevičiūtė Verbickiene. Dviejose jos straipsniuose, paskelbtuose *Knygotyroje*⁸, pateikiami naujausi duomenys apie VU bibliotekoje saugomų inkunabulų skaičių, taip pat aptariamas ir naujai nustatytas seniausias inkunabulas, esantis šioje bibliotekoje. Svarbiausia straipsniuose yra tai, kad čia iš dalies pradedama atskleisti vadinamosios antrinės informacijos, slypinčios inkunabulų kiektviršiuose, provenienciniuose ženkluose, jų inicialų puošyboje bei skaitytojų paliktuose ženkluose, svarba. Vis dėlto ir šiuose straipsniuose apžvelgiami tik atskiri pavieniai įdomesnių marginalijų, grafičių ar nuosavybės ženklų pavyzdžiai, nebandant pateikti apibendrintų duomenų nei apie Lietuvos, nei atskirai apie VU bibliotekos inkunabulams būdingas marginalijas, grafičius, inicialų puošimo arba viršelių keitimo tendencijas mūsų regione.

Šiame straipsnyje bus aptarti VU bibliotekos inkunabulų viršeliai, tekstų puošyba, viena proveniencijų rūšis – protoekslibrisai, dvi marginalinių rūšys – nuorodinės rankytės ir grafičiai.

Straipsnio tikslas – ištirti VU bibliotekos inkunabulų viršelius, tekstų puošybą, protoekslibriskus, nuorodines rankytes ir grafičius chronologiniu aspektu. Tam reikėjo: surinkti ir sugrupuoti duomenis apie VU bibliotekoje esančių seniausių spausdintų knygų viršelius, išsiaiškinti inkunabulų

5 Hartmann Schedel, *Liber chronicarum* (Nuremberge [Nürnberg]: Anthonius Koberger impressit, duodecima mensis Iulij 1493, VU biblioteka, Ink. 292).

6 Tik 2017 m. VU bibliotekos Retų spaudinių skyriaus darbuotoja Viktorija Vaitkevičiūtė Verbickienė, rengdama inkunabulų aprašus MEI bazei, patikslino, kad ilgą laiką klaidingai seniausiu Lietuvos inkunabulu laikytas Rabano Mauro *Opus de universo* iš tikrųjų buvo išspausdintas iki 1474 m., o ne apie 1467 m., kaip buvo manoma anksčiau. Šiuo metu seniausia VU bibliotekoje esanti spausdinta knyga yra laikomas Roberto Valturijaus *De re militari* (Verona, 1472, VU biblioteka, Ink. 286). Plačiau žr.: Viktorija Vaitkevičiūtė, „Atradimai Vilniaus universiteto bibliotekos inkunabuluose“, *Knygotyra* 69 (2017): 277–278.

7 Rabanus Maurus, *De sermonum proprietate, sive Opus de universo* ([Strasbourg: Adolph Rusch, iki 1474], VU biblioteka, Ink. 292).

8 Vaitkevičiūtė, „Atradimai Vilniaus universiteto bibliotekos inkunabuluose“, 273–278; Vaitkevičiūtė, „Inkunabulų sklaidos ir funkcionavimo ypatumai: Lietuvos atminties institucijų rinkinių atvejai“, *Knygotyra* 74 (2020): 7–34.

tvarkymo, viršelių keitimo ir senų kietviršių detalių fragmentų išsaugojimo tendencijas; nustatyti, kokia dalis VU bibliotekos inkunabulų buvo perrišta, taip pat ir tai – dėl kokių priežasčių, kada ir kaip inkunabulai būdavo perrišami į kitokį viršelį; ištirti VU bibliotekos inkunabulų puošybą rankraštiniais inicialais ir lombardais; išsiaiškinti rečiau pasitaikančius, mažiausiai Lietuvos tyrinėtojų nagrinėtus, vienus iš puošniausių knygos nuosavybės ženklų – protoekslibrisus, esančius VU bibliotekos inkunabuluose; apžvelgti išskirtinius ir inkunabuluose dažniausiai pasitaikančius skaitytojų paliktus ženklus – nuorodines rankytes ir vadinamuosius grafičius; nustatyti visų aukščiau išvardytų VU bibliotekos inkunabuluose rastų elementų kitimo tendencijas ir atsiradimo juose laikotarpius.

Norint surinkti ir susisteminti reikalingus duomenis, VU bibliotekos inkunabulų fondas buvo peržiūrėtas *de visu*, rasti inkunabulų požymiai užfiksuoti ir sukelti į lentelę, kurios duomenimis naudotasi, skaičiuojant tiek požymių kiekį VU bibliotekos inkunabuluose, tiek tų požymių dalį, lyginant su visu VU bibliotekos inkunabulų pavadinimų ir (arba) fizinių vienetų skaičiumi. Pirmiausia buvo vertinami inkunabulų viršeliai: išsiaiškinta, kiek jų turi originalius viršelius, kiek yra perrištų, kiek ir kokios detalės nuo originalių inkunabulų kietviršių buvo perkeltos ant vėlesnio viršelio ir kada tai buvo padaryta, kaip su tam tikru viršeliu ir laikotarpiu yra susijusi knygos bloko kraštų išvaizda. Kitame etape buvo tiriami rankraštiniai inkunabulų inicialai ir lombardai, išsiaiškinant, kiek inkunabulų turi rankraštinius inicialus, kokie jie buvo rašomi į inkunabulus tam tikru metu, ir tai, pagal ką galima nustatyti inicialų piešimo (puošimo) laikotarpį. Toliau tirta viena knygos nuosavybės ženklų rūšis – protoekslibrisai: aiškintasi, kiek ir kokių protoekslibrisų yra VU bibliotekos inkunabuluose, kada jie atsirado knygose ir kuriame regione galėjo gyventi protoekslibrisų, taip pat ir inkunabulų, savininkai. Paskiausiai tirti VU bibliotekos inkunabuluose esančios nuorodinės rankytės ir grafičiai: suregistravus ir išskyrus juos į kelias grupes pagal jų piešimo manierą, atsirado galimybė daugiau sužinoti, kaip keitėsi šie naudojimosi knygomis ženklai bėgant amžiams ir kuriame regione jie išliko ilgiau.

Tikimasi, kad straipsnyje pateikti duomenys ir išvados leis susidaryti išsamesnį vaizdą apie VU bibliotekos inkunabulų fonde esančių viršelių

ir teksto puošimo, proveniencijų ir marginalijų ypatumus ir kiekį, prisidės prie žinių apie istorinių knygų viršelių kitimo tendencijas papildymo, leis suprasti, dėl kokių priežasčių tam tikros žmonių grupės perrišinėjo knygas, puošė jas, žymėjo nuosavybės ženklais ir rašė jose savo pastebėjimus. Visi šie naudojimosi knygomis ženklai, atėję iki mūsų laikų, leidžia labiau suprasti estetinius, kultūrinius ir socialinius pokyčius per ilgus amžius knygų skaitymo srityje.

VU bibliotekos inkunabulai ir jų svarba MEI duomenų bazei

Pirmiausia reikėtų pristatyti VU bibliotekos inkunabulų kolekciją tam, kad būtų aišku, su koku duomenų masyvu buvo dirbama. Šiuo metu didžiausioje Lietuvos akademiniėje bibliotekoje yra saugomi 340-ies pavadinimų inkunabulai, įrišti⁹ į 218 atskirų fizinių vienetų. Visi inkunabulai yra įkelti į VU bibliotekos elektroninį katalogą, kuriame, be įprasto bibliografinio knygos aprašo, jau yra pateikiamas išsamus kiekvieno inkunabulo viršelio (jo stiliaus – gotikinis, renesansinis, išpaudų juose, segtuvų, apkaustų ir kitų viršelio dekorų elementų), defektų, rankraštinų inicialų, marginalijų ir kitų skaitymo ženklų (nuorodinių rankyčių, pabraukimų, pastabų, pastraipų numeravimo, su tekstu susijusių ir nesusijusių komentarų), piešinių (grafinių) aprašymai. Didelis dėmesys, aprašant inkunabulus VU bibliotekos elektroniniame kataloge, buvo skiriamas ir kruopščiam proveniencinių ženklų (protoekslibrisų, superekslibrisų, ekslibrisų, lipdžių, antspaudų ir įrašų) registravimui. Taigi VU bibliotekos elektroniniame kataloge galima rasti absoliučiai visus duomenis apie bet kurio egzemplioriaus ypatingus skirtumus nuo kitų tos pačios laidos knygos egzempliorių. Šiuo metu VU bibliotekos inkunabulai yra skaitmeninami fotografuojant juos su visais viršeliais (jeigu tik jie yra) ir jau 33 iš jų yra įkelti į VU bibliotekos svetainėje esantį „Skaitmeninių kolekcijų“ skyrelį „Inkunabulai“.

2017 m. VU biblioteka pradėjo bendradarbiauti su Europos mokslinių bibliotekų konsorciumo (CERL – *Consortium of European Research Libraries*) inicijuotos Inkunabulų proveniencijų (MEI – *Material Evidence in Incunabula*)¹⁰ duomenų bazės kūrėjais. Ir jau 2019 m. visi VU bibliotekos inkunabulai buvo sukelti į šią bazę. Labai svarbu įvairių sričių

⁹ Čia įskaičiuojami ir tie dokumentai, kurie nėra įrišti, turimi tik fragmentai ir pan.

¹⁰ Internetinis šios bazės adresas: https://data.cerl.org/mei/_search.

mokslininkams žinoti, kad šioje duomenų bazėje yra pateikiamos žinios apie kiekvieną įvairiose bibliotekose esantį egzempliorių ir – pagal galimybes – toje bazėje yra sukeltos nuorodos į skaitmeninius aptariamų inkunabulų vaizdus, nepriklausomai, kiek konkretaus inkunabulo egzempliorių yra išlikę pasaulyje. Kaip sakė šios duomenų bazės kūrėjai, visai nesvarbus išlikusių egzempliorių skaičius, bet be galo svarbus yra kiekvienas egzempliorius atskirai. Tai atskleidžia pakankamai naują požiūrį į seniausias knygas – jos pradedamos vertinti ne vien tik kaip spausdinto tekstinio turinio nešėjos, bet ir kaip unikali bei vienintelė tokia istorinė vertybė. Lietuvos inkunabulai – knygos, kurios į mūsų kraštus atkeliavo iš labai nutolusių jų gamybos vietų, būdavo itin brangios ir dėl to saugomos ir perduodamos kaip ypač vertingas turtas iš kartos į kartą, kaip palikimas su daugybe jose likusių asmeninių naudojimosi ženklų: įvairių laikotarpių ir skirtingų regionų savininkų nuosavybės įrašai su atskleistais knygos įsigijimo keliais, pirkimo ar įrišimo įkainiais, marginalijos su istorinėmis realijomis ir pan. Dėl tokios ypatingos savo būklės – didelio kiekio išlikusių praėjusių laikų meno, istorijos ir kultūros pavyzdžių – Lietuvos inkunabulai yra ypač svarbūs Europos tyrinėtojams.

Praėjusių amžių žymės VU bibliotekos inkunabuluose

Plačiau aptarsime įvairių laikotarpių pėdsakus, kurie matomi inkunabulų viršeliuose, inicialų apipavidalinime, panagrinėsime vienos iš proveniencijų rūšies – protoekslibrisų – ypatumus, XV–XVIII a. nuorodinių rankyčių piešimo skirtumus ir šiek tiek paliesime grafičių – skaitytojų ir savininkų piešinių, rastų inkunabuluose, bruožus. Reikia paminėti, kad apytikslės visų aukščiau išvardytų elementų datos nustatomos pagal buvusių knygų savininkų arba anotatorių gyvenimo ir veiklos metus (jei pavyksta juos nustatyti), pačiose knygose įrašytus metus, komentaruose, priešlapiuose užrašytus knygos amžiaus skaičiavimo veiksmus, marginalijose minimus istorinius įvykius ar asmenis. VU bibliotekoje turime netgi 101 (29,7 proc. iš 340 pavadinimų)¹¹ inkunabulą su marginalijose arba kur nors kitur ranka įrašytais metais.

Be užrašytų metų, informacijos apie tai, kada su knyga buvo atliekamas vienas ar kitas veiksmas, mums pateikia ir marginalijų rašymo

¹¹ Čia ir toliau nurodyti 2 skaičiai, pagal kuriuos bus išvedama procentinė išraiška: *340 inkunabulų pavadinimų* – kai bus kalbama apie inkunabulų inicialus, proveniencijas ir marginalijas; *218 fizinių vienetų* – kai bus kalbama apie viršelius, apkaustus, priešlapius ir kitus ypatumus, išskyrus knygos bloko kraštus ir bloko apipjaustymą.

ypatumai: specifiniai trumpinimai, ligatūros, reikšmingų teksto vietų žymėjimo būdai, atskirų raidžių užrašymo maniera.

Dar vienas požymis, į kurį reikia atkreipti dėmesį, norint nustatyti laikotarpį, kada buvo perrišta knyga, yra bloko kraštų dažymas, auksavimas ir apipjaustymo lygis. Pastebėta, kad knygos bloko kraštai XVIII a. būdavo apipjaustomi ypač smarkiai, beveik iki pat teksto. Taigi neapipjaustyti platus knygos bloko kraštai rodytų buvus ankstesnį negu XVIII a. viršelį. Nors ir yra duomenų, kad knygos bloko kraštai buvo pradėti dažyti jau XVI a., vis dėlto ypač dažnai tai būdavo daroma XVIII a., naudojant ir tik šiuo laikotarpiu paplitusius marmuravimo, taškavimo arba kleisterinio knygos bloko kraštų marginimo būdus. Be to, XVIII a. buvo mėgstama prabangiau auksuoti įrišamų knygų bloko kraštus. Visgi XVIII a. auksavimas¹² skiriasi nuo XVI a. auksuotų knygos bloko kraštų. Labai dažnai XVI a. auksavimas buvo dar derinamas kartu su bloko kraštų ornamentiniu išraižymu ir spalvinimu.

VU bibliotekos seniausiose spausdintose knygose iki mūsų dienų išlikę ir kiti įrišų elementai: prirašyto seno pergamento fragmentai (61 inkunabule, 28 proc. iš 218 fizinių vnt.), naudoti knygos blokui arba priešlapiams sutvirtinti; prie stalų, piupitrių arba spintų knygų tvirtinimo grandinės liekanos ar tik jos buvimo žymės viršutiniame arba apatiniame kietviršyje (jei knyga būdavo tvirtinama stačia) arba apačioje (jei knyga būdavo tvirtinama gulinti) (11 inkunabulų, 5 proc. iš 218 fizinių vnt.)¹³. Šios išlikusios inkunabulų viršelių detalės dažniausiai leidžia mums teigti, kad knyga vėlesniais amžiais nebuvo perrišta.

Toliau plačiau aptarsime VU bibliotekoje esančių inkunabulų viršelių ypatumus, inicialus, vieną proveniencijų rūšį – protoekslibrisus ir dvi marginalijų rūšis: nuorodines rankytes ir grafičius.

Viršeliai: tvarkymas ar mada?

Dažnai seniausių pasaulio spaudinių – inkunabulų – viršeliuose ir viduje vienoje vietoje galima rasti skirtingų XV–XIX a., o kartais ir XX a. detalių, kuriomis knygos viršelis puoštas, tvarkytas arba kitaip pritaikytas tuometinio knygos savininko poreikiams. Išsamiai aprašant inkunabulus VU bibliotekos elektroniniame kataloge, t. y. ruošiant duomenis MEI bazei,

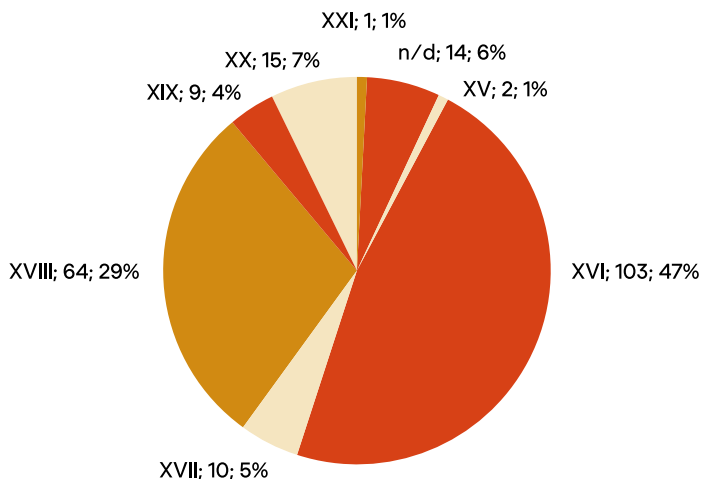
¹² Jis būna itin tolygus, prieš tai apkarpius knygos bloko kraštus.

¹³ Georg Adler, *Handbuch Buchverschluss und Buchbeschluss: Terminologie und Geschichte im deutschsprachigen Raum, in den Niederlanden und Italien vom frühen Mittelalter bis in die Gegenwart* (Wiesbaden: Reichert Verl., 2010), 50.

buvo pastebėta, kad kartais viename inkunabulo kietviršyje galima matyti kelių epochų knygos įrišimo meno požymių. Dažniausiai tai būna seni apkaustai, segtuvai arba kitos detalės, vėlesnio knygos savininko perkeltos ant naujesnio viršelio, įvairių epochų odos lopai, pritvirtinti tvarkant susidėvėjusią seną viršelių odą. Daug inkunabulų buvo visiškai naujai perrišti XVII–XIX a. greičiausiai dėl dviejų priežasčių. Pirmoji jų buvo siekis atitikti vyraujančias gyvenamojo laikotarpio knygų įrišimo tendencijas, t. y. perrišimą sąlygojo knygos savininko noras, kad tarp kitų knygų lentynoje ar spintoje stovinti senesnė ir ne taip gerai išsilaikiusi knyga negadintų bendro bibliotekos vaizdo. Antroji perrišimo priežastis galėjo būti ta, kad senasis originalus arba jau vėliau perrišto inkunabulo viršelis visiškai susidėvėjo. Aprašinėjant inkunabulus buvo stengiamasi nors apytikriai nustatyti VU bibliotekoje esančių inkunabulų viršelių amžių¹⁴. Žemiau pateiktame 1 grafike matoma, kad daugiausia VU bibliotekoje yra XVI a. įrištų arba perrištų inkunabulų (103, arba 47 proc. iš 218 fizinių vnt.). Daug inkunabulų – 64 (29 proc. iš 218 fizinių vnt.) buvo įrišti arba perrišti XVIII amžiuje. Taigi, jeigu manytume, kad XVI a. inkunabulas buvo įrištas pirmą kartą, tai aiškiai matoma XVIII a. tendencija perrišti juos naujais arba bent jau gerokai besiskiriančiais nuo originalių perdarytais viršeliais.

1 grafikas

VUB inkunabulai pagal įrišimo metus

¹⁴ Nustatant viršelių amžių, esant abejonei, kuriame amžiuje inkunabulas buvo įrištas, viršeliai buvo priskiriami vėlesniam amžiui. N/d – „nėra duomenų“ pažymėti inkunabulai, kurie šiuo metu VU bibliotekoje yra be viršelių.

Pateiksime keletą tokių perrištų inkunabulų pavyzdžių ir pabandytume išsiaiškinti, kokių epochų būdingi knygų įrišimo meno pavyzdžiai randami VU bibliotekos inkunabuluose.

Viršeliai: metalinės detalės

Yra žinoma, kad, net tiksliai pagal esamus katalogus nustačius knygos apkaustų ar segtuvų gamybos metus bei vietą, negalima akiai tais metais datuoti ir knygos įrišimo laiko. Dažnai gražesni apkaustai ar segtuvai būdavo perkeliami nuo vieno knygų ant kitų. Taip daryta dėl to, kad šios metalinės, kartais netgi juvelyrų gamintos, viršelių detalės labai papuošdavo knygą. Be to, metaliniai apkaustai ir segtuvų kilpelės, apatinės tvirtinimo plokštelės ir kabliai gerai išsilaikydavo bėgant amžiams. Pavyzdžiui, segtuvai, net ir nukritę nuo vienos knygos, vėliau dar galėdavo būti puikiai pritaikomi – ir netgi ne vieną kartą – kitai knygai papuošti, pritaisius jiems naują segtuvų dirželių odą¹⁵. Toks puošnių detalių perkėlimas nuo vienos knygos ant kitos, kartais netgi nesistengiant surinkti vieno stiliaus apkaustų, centrinių plokštelių ir segtuvų detalių, buvo būdingas visos Europos, taip pat ir mūsų regione gyvenusiems knygų savininkams. Iš viso 24 (11 proc. iš 218 fizinių vnt.) VU bibliotekos inkunabuluose yra išlikusių metalinių kampinių arba centrinių apkaustų¹⁶ ir 122 (56 proc. iš 218 fizinių vnt.) šioje bibliotekoje saugomi inkunabulai yra susegti įvairių epochų segtuvais.

XV a. segtuvo, perkelta ant vėlesnio knygos viršelio, pavyzdžiu galėtų būti Petrus de Palude (apie 1277–1342) 1489 m. Strasbūre išleisto inkunabulo *Sermones thesauri noui de sanctis*¹⁷ viršelyje įtaisyti segtuvai su barzdoto vyro galvos ornamentu kilpelėje. Pagal segtuvų pagaminimo datą, kuri buvo nustatyta vokiečių tyrinėtojo Georgo Adlerio¹⁸, galima spėti, kad dėl nežinomų priežasčių XV a. kietviršis XVIII a. greičiausiai Tytuvėnų bernardinų vienuolyne¹⁹ buvo pakeistas taškuotos rudos odos viršeliu su tipiškais XVIII a. kukliais pavieniais įspaudais, pritaisant jame išlikusius XV a. pabaigoje Niurnberge pagamintus segtuvus.

¹⁵ Adler, *Handbuch Buchverschluss und Buchbeschlagn*, 59.

¹⁶ Arba bent jau aiškiai matomos jų buvimo žymės.

¹⁷ Petrus de Palude, *Sermones thesauri noui de sanctis* (Argentine [Strassbourg]: Martin Flach, 1489, VU biblioteka, Ink. 179).

¹⁸ Adler, *Handbuch Buchverschluss und Buchbeschlagn*, 95.

¹⁹ Rasti iš viso 6 įrašai visoje knygoje. Dažniausiai: *Bibliothecæ Citoianensis PP* [Patrum] *Bernar[dinorum]*. Tytuvėnų bernardinų vienuolyno knygos dažniausiai būdavo perrišamos vienuolyno knygrišių.

1.
Segtuvo kilpelė su barzdoto vyro galvos ornamentu
ant XVIII a. viršelio, Vilniaus universiteto (toliau –
VU) biblioteka, Ink. 179

The folder hinge and a cover adorned with the image
of a bearded man, 18th c., Vilnius University Library,
Inc. 179

2.
Centrinė plokštelė, pagaminta XV a. pab.,
VU biblioteka, Ink. 288–289

Central plate, made in late 15th c., VU Library,
Inc. 288–289

Dar daugiau įvairių laikotarpių ir skirtingų meistrų gamintų knygų viršelių puošimo arba apsaugos detalių randame kitame VU bibliotekos dviejų inkunabulų konvoliute²⁰, kadaise priklausiusiame Kretingos bernardinų vienuolyno bibliotekai²¹. Šio inkunabulo XVI a. pabaigos medinis viršelis buvo aptrauktas šviesia nusitrynusia oda su aklaisiais rėžtuko įspaudais. Šiame leidinyje viršutiniame kietviršyje išlikusi kvadratinė centrinė žalvarinė plokštelė, papuošta moters galvos su trimis garbanomis bei gyvūno kūnu ir augalinių ornamentų įspaudais, buvo pagaminta, anot G. Adlerio²², laikotarpiu nuo 1470 m. iki XVI a. vidurio. Kartais toks centrinės plokštelės ornamentas yra vadinamas antikinės būtybės – Harpijos ornamentu²³.

²⁰ Niccolò da Osimo, *Supplementum summae Pisanellae* (Nürnberg: Johann Sensenschmidt: Andreas Frisner, 1475 01 20, VU biblioteka, Ink. 288); Thomas Aquinas, *Quaestiones de duodecim quodlibet* (Nuremberg [Nürnberg]: Johann Sensenschmidt: Andreas Frisner, 1474 04 15, VU biblioteka, Ink. 289).

²¹ Tai matoma iš nuosavybės įrašo knygos pradžioje: „Loci Cretingensi[s]“.

²² Adler, *Handbuch Buchverschluss und Buchbeschlagn*, 109.

²³ Ibid.

3.

XVI a. II p. kampinis apkaustas ir XV a. – XVI a. pr. segtuvo kilpelė, VU biblioteka, Ink. 288–289

The corner binding from the 2nd half of 16th c. and the folder hinge from around the end of 15th or the beginning of the 16th c.

Šios knygos plokštei trūksta jos viduryje turėjusio būti masyvaus gumburo. Be to, knygoje randame abiejuose kietviršiuose pritaisytus vėlyvosios gotikos aitvaro formos kampinius prie centrinės plokštelės nederančius apkaustus, kurių pakraščiai primena nérinius, viduryje iškaltas lelijų ornamentas ir Marijos monograma smaigalyje. Atvertus knygą, ji į stalą atsiremia šešiakampiais kampinių apkaustų gumburais, įtaisytais priešingoje smaigaliui pusėje. Būtent tokie kampiniai apkaustai buvo gaminami XVI a. antroje pusėje ir jau tuo metu prie jų beveik niekada nebebuvo derinamos jokios centrinės plokštelės²⁴. Knyga kadaise buvo susegta ir dviem XV a. – XVI a. pradžios kablio tipo odos ir metalo segtuvais, kurių kilpelė yra tuo metu Vidurio Europoje ir Didžiojoje Britanijoje paplitusios perskeltos, arba vadinamosios paukščio, galvos formos²⁵.

Dabar išlikusios tik abi kilpelės ir dalis vieno, greičiausiai XVIII a. atnaujinto, storos, alūne mirkytos baltos kiaulės odos dirželio. Sprendžiant iš išlikusios kietviršio odos, nuo senojo kietviršio perkeltų metalinių detalių, dirželių tvarkymo medžiagų ir nuosavybės įrašo, galima tvirtinti, kad ir šis

²⁴ Ibid., 127.

²⁵ Ibid., 84.

inkunabulas buvo perrištas Lietuvos teritorijoje, Kretingos bernardinų vienuolyne, dirbusio knygrišio.

Remiantis tuo, kad VU bibliotekoje yra ir daugiau panašia į anksčiau aptartuose pavyzdžiuose XVIII a. maniera perrištų knygų, priklausiusių įvairiems vienuolynams, galėtume tvirtinti, jog XVIII a. Lietuvos vienuolynuose buvo jaučiama tendencija perrišti knygas naujais viršeliais išlaikant jose nesusidėvėjusias senų viršelių detales.

Labai tikėtina, kad viena iš galimų priežasčių, kodėl inkunabulai būdavo perrišami, yra ta, kad originalus kietviršis buvo visiškai susidėvėjęs ir nebeatliko savo pirminės – apsauginės – funkcijos. Bet vis dėlto XVIII a. buvo ir dar viena knygų perrišimo priežastis – noras turėti vienodais savo laikmečio madas atitinkančiais viršeliais papuoštą, tvarkingai atrodančią asmeninę biblioteką. Tai puikiai iliustruoja bibliofilo, Gardino dominikonų vienuolyno provincijolo Domininko Sivickio (Dominik Siwicki, ? – po 1800) turėtos didžiulės XV–XVIII a. daugiau kaip 1000 knygų bibliotekos²⁶ pavyzdys. Beveik visos šiuo metu VU bibliotekoje randamos senosios knygos su D. Sivickio nuosavybės ženklais yra perrištos jam, o daugeliu atvejų taip pat ir kitiems XVIII a. knygų savininkams būdinga maniera. XVIII a. knygų savininkai susidėvėjusius arba net ir gerus senųjų knygų viršelius pakeisdavo paprasta ruda arba juoda, kartais marmurine²⁷ arba taškuota oda, auksuotais įspaudais puošta nugarėle ir priklijuotoje kitos spalvos plaketėje įspausu knygos pavadinimu. Tai liudija, kad knygos istorinio autentiškumo išsaugojimas to laikotarpio savininkams mažai rūpėjo. Jiems svarbus buvo tik tekstas ir graži išorinė knygų išvaizda. Todėl labai dažnai tuo metu knygos bloko kraštai būdavo smarkiai apkarpomi ir, sekant XVIII a. įsivyravusia mada, neretai nudažomi, nutaškuojami ar išmarginami spalvotais dažais marmuriniu raštu arba dar vėliau atsiradusiu kleisteriniu²⁸ būdu. D. Sivickio knygoms buvo būdingi ir pakeisti knygų priešlapiai, kurie būdavo

26 Baziūnienė, „Senujų asmeninių Lietuvos bibliotekų tyrimai“, 61. Vis dėlto šiame tyrime D. Sivickiui priklausiusių asmeninės bibliotekos knygų skaičius yra gerokai pamažintas. Šiuo metu VU bibliotekoje vien tik fondų patikrinimo metu jau yra suskaičiuotos 1527 knygos su D. Sivickio antspaudais. Todėl pagrįstai galima teigti, kad šis asmuo turėjo daug didesnę nei 1000 knygų kolekciją. VUB inkunabulų fonde yra 16 (4,7 proc. iš 340 pavadinimų) šiam asmeniui priklausiusių inkunabulų.

27 Marmuro raštą primenantį, dažyta vadinamoji „marmurinė“ oda paplito visoje Europoje XVIII a. Plačiau žr.: Edmondas Laucevičius, *XV–XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose* (Vilnius: Mokslas, 1976), 26.

28 Kleisteriu / klįjais ir kokia nors spalva padengti knygos bloko kraštai marginami „tapšnojo“ būdu. Plačiau žr.: Julia Miller, *Books Will Speak Plain: A Handbook for Identifying and Describing Historical Bindings* (Ann Arbor: The Legacy Press, 2010), iliustr. Pl.5.12.

4.
Pavadinimo langelis,
VU biblioteka, Ink. 175

The name-tag window,
VU Library, Inc. 175

įklijuojami vietoj senųjų. Tai nauji neskoningi rausvo arba mėlyno, rečiau violetinio kleisterinio, dažniausiai geometrinių ornamentais puošto kleisterinio popieriaus priešlapiai. Pateiksime vieno tokio viršelio, į kurį buvo perrištas D. Sivickiui priklausęs inkunabulas²⁹, pavyzdį. Be tipinio rudos taškuotos odos viršelio su auksuotais ornamentiniais išpildais nugarėlėje, jame yra nebūdingas XVIII a., iš senesnio kietviršio perkeltas ir dažnokai inkunabulų viršelyje pasitaikydavęs vadinamasis knygos pavadinimo langelis. Tai žalvarinis iš vientiso metalo XV a. Nyderlanduose arba Flandrijoje³⁰ pagamintas rėmelis, dengtas plona permatoma rago plokštele³¹. Jo viduje matomas ranka juodu rašalu būdinga XV–XVI a. pradžios rašymo maniera³² įrašytas knygos pavadinimas: *Qstioēs totius de turre // cremata si [?] euāgelia*.

Tokius knygos viršelio puošimo elementus inkunabulai „paveldėjo“ iš rankraštinų knygų. Dažniausiai tai ir būdavo metalinių rėmelių viduje ant pergamento ar popieriaus ranka užrašytas knygos pavadinimas, kartais nurodant ir jos autorių. Pavadinimas paprastai būdavo uždengiamas plona permatoma rago plokštele, pritvirtinant ją prie knygos kietviršio medžio kartu su rėmeliu. Kyla klausimas – dėl kokių priežasčių iš tikrųjų buvo perrištas aptariamasis D. Sivickio asmeninei bibliotekai priklausęs inkunabulas? Juk labiausiai tikėtina, kad, taip gerai išsilaikius pavadinimo langeliui, ir pats knygos viršelis negalėjo būti labai blogos būklės. Ypač, turint galvoje ir tai, kad pavadinimo langelis nebuvo nuimtas nuo originalaus kietviršio medžio, o nauja oda buvo uždėta išpjovus joje reikalingo dydžio skylę aplink jį. Galbūt tik

²⁹ Joannes de Turrecremata, *Quaestiones Evangeliorum de tempore et de sanctis* (Dauantria [Deventer]: Richardi manibus [Paffraet], 1484 11 20, VU biblioteka, Ink. 175).

³⁰ Adler, *Handbuch Buchverschluss und Buchbeslag*, 112–113.

³¹ Ibid., 50.

³² Gotiškas rankraščio šriftas, panaudoti trumpiniai: „Q[uae]stio[n]es“ ir „eua[n]gelia“.

knygos „išvaizda“ netiko D. Sivickio sukaupiai bibliotekai? Taigi galima spėti, kad šiuo atveju D. Sivickiui buvo svarbu, jog visos jo knygos, paprastai tariant, atrodydų gražiai, sudėtos ir matomos jo surinktos bibliotekos spintose.

Viršeliai: odiniai fragmentai

Kartais susidėvėjusiems knygų viršeliams tvarkyti būdavo parenkami kitų nebereikalingų knygų viršelių odiniai arba pergamentiniai fragmentai. Pasitaiko, kad vienoje knygoje galima rasti kelių skirtingų stilių viršelių dalių. Pateiksime VU bibliotekoje saugomo dviejų inkunabulų konvoliuto³³ pavyzdį, kuriame matosi, kaip atrodo XVIII a. tvarkytas originalus „vienuoliškas“³⁴ knygos viršelis. Šios knygos nugarėlės dalis buvo aptraukta ruda XVI a. vidurio³⁵ oda su aklaissiais rėztuko ir ruletės įspaudais

5.

XVIII a. sutvarkytas „vienuoliškas“ viršelis su „vėduoklių“ ornamentu, VU biblioteka, Ink. 18–19

A restored „monastic“ book cover adorned with the fan-shaped ornament, 18th c., VU Library, Inc. 18–19

³³ as-Samau'al Ibn-Yahyā al-Mağribī, *Epistola contra Judaeorum errores* (Colonie [Köln]: [Heinrich Quentel], 1499, VU biblioteka, Ink. 18); Antonino, *Cof[n]fessionale* (Argentine [Strasbourg]: impressa p[er] Martinum flach, 1488, VU biblioteka, Ink. 19).

³⁴ „Vienuolišku“ viršeliu vadinamas knygų apdaras, plitęs iki XVI a. vidurio dažniausiai vienuolynuose, dėl ko ir įgavo tokį pavadinimą. Tai pusiau odinis ar pergamentinis viršelis, kurio nugarėlės dalis – ten, kur dažniausiai liečiama rankomis, paprastai iki pusės viršutinio ir apatinio kietviršio – būdavo aptraukiama oda arba pergamentu, kitur paliekant pliką lentą.

³⁵ Laikotarpis ir vieta nustatyti palyginus nugarėlės ornamentą su Žygimantui Augustui dirbusių knygrišių sukurtais nugarėlių raštais, įvertinus vidinėje kietviršio pusėje priešlapiams panaudotuose rankraščių fragmentuose matomus trumpinimus ir ligatūras, taip pat iš buvusio knygos savininko, Vilniaus Šv. Marijos Magdalietės bažnyčios prepozito, Pauliaus Sierpciečio 1579 m. dovanojimo įrašo – manoma, kad knyga buvo įrišta prieš 1579 m.

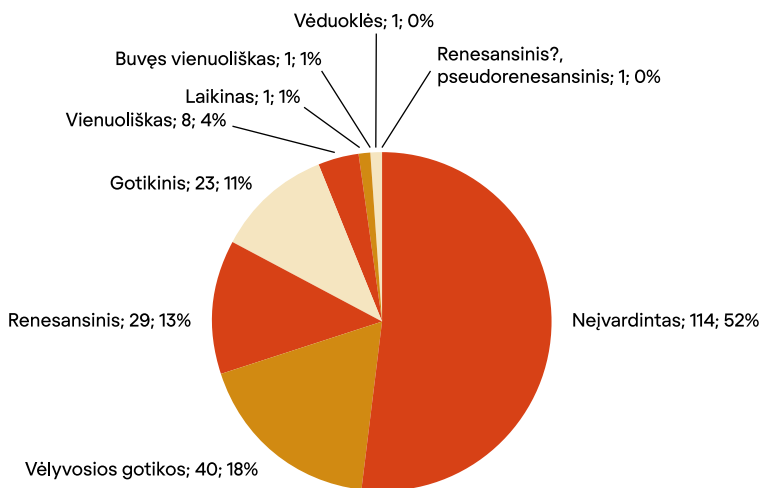
greičiausiai Vilniuje dirbusio knygrišio. „Vienuliškame“ viršelyje kažkada buvusi plika lenta XVIII a.³⁶ Vilniaus bernardinų vienuolyne dirbusio knygrišio buvo aptraukta nuo kitos knygos nuimta šviesiai ruda oda su XVII a. labai paplitusiais auksuotais „vėduoklių“³⁷ ornamentais.

Iš viso VU bibliotekoje buvo rasti 9 (4,1 proc. iš 218 fizinių vnt.)³⁸ inkunabulai, kuriuose pastebėta buvusio „vienuliško“ viršelio bruožų arba tas viršelis išliko toks iki mūsų dienų. Penki iš jų buvo sutvarkyti vėlesniais amžiais pritaissant odos arba pergamento detales ant plikos medžio dalies.

VU bibliotekoje yra išlikę inkunabulų ir su kitokiais originaliais XV–XVI a. viršeliais. Žinoma, daugiausia (114, arba 52 proc. iš 218 fizinių vnt.) yra XVII–XXI a. viršelių, kurie nebuvo priskirti jokiam kietviršių tipui. Vis dėlto džiugu, kad su XV–XVI a. gotikiniais, vėlyvosios gotikos, renesansiniais ir „vienuliškais“ viršeliais VU bibliotekos inkunabulų yra beveik pusė, t. y. 78 (46 proc. iš 218 fizinių vnt.).

2 grafikas

Viršeliai pagal tipą

³⁶ Taip manoma todėl, kad jau buvo nebetausojama dar XVII a. buvusi labai madingu „vėduoklių“ ornamentu puošta oda.

³⁷ „Vėduoklių“ ornamentai, puošiantys knygų viršelius, paplito XVII a. antroje pusėje Italijoje ir Prancūzijoje, vėliau „vėduoklių“ ornamentus pamėgo Vokietijos ir Skandinavijos knygrišiai. Tai ornamentas, primenantis išskleistą ažūrinę vėduoklę (pranc. *décor à l'éventail*, vok. *Fächerstil*). Daugiau žr.: Laucevičius, *XV–XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose*, 107; Otto Mazal, *Einbandkunde: die Geschichte des Bucheinbandes* (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verl., 1997), 235, 466.

³⁸ Keturi iš jų turi bernardinų vienuolynų, trys – basųjų karmelitų vienuolynų ir dvi – jėzuitų kolegijų provenienciją.

6.
Inkunabulas, perrištas
XVI a. pab., VU biblioteka,
Ink. 87–90

A bound-up incunabulum,
VU Library, Inc. 87–90

Viršeliai: perrištos knygos

Dažnai XVI–XX a. knygų savininkai nusprendavo nebetvarkyti susidėvėjusių arba paprasčiausiai nebepatinkančių inkunabulų viršelių, o perrišti juos visiškai naujais, savininko gyvenamam metui būdingais apdais. Tokiu atveju inkunabuluose net su XX a. viršeliais vis tiek išliko XV–XVI a. inicialų puošyba, rubrikos, marginalijos ir senieji knygos nuosavybės ženklai. Pateiksime keletą vėlesniais amžiais perrištų inkunabulų pavyzdžių. Pirmiausia aptarsime keturių inkunabulų konvoliuto³⁹, perrišto XVI a. antroje pusėje, pavyzdį.

Šio konvoliuto medinis kietviršis dengia visiškai neapipjaustytą knygos bloką. Mediniai kietviršiai aptraukti ruda oda su aklaissiais rėžtukais, pavieniais, trijų rulečių įspaudais: su augaliniais ornamentais, deivių (su įspausu tekstu *CHLOEIA*, *VENVS*) ir evangelistų (su įspausu tekstu *MARCVS*, *LVCAS*, *MATHEVS* ir kt.) atvaizdais. Viršutiniame kietviršyje matomas kadaise buvusios auksuotos plokštelės su šventojo atvaizdu

³⁹ *Expositio hymnorum perutilis omnibus[ue] salubris* ([Strassburg: Johann Prüss, apie 1491], VU biblioteka, Ink. 87); *Textus sequentiarum cum optimo cof[m]mento* ([Strasbourg: Johann Prüss, apie 1491], VU biblioteka, Ink. 88); *Parvulus philosophie Moralis in Ethicam Aristotilis Introductorius* ([Leipzig: Wolfgang Stöckel, apie 1495–1500], VU biblioteka, Ink. 89); *Probleumata aristotilis* ([Leipzig: Konrad Kachelofen, apie 1489–1490], VU biblioteka, Ink. 90).

įspaudas ir pirmojo konvoliuto aligato pavadinimas. Kietviršio medis – su XVI a. būdingomis kietviršio briaunų kraštuose esančiomis nuožulniomis centrinėmis nuosklembomis⁴⁰.

7.

Centrinės nuosklembos ir duobutės pirštams, skirtos knygai lengviau susegti⁴¹, VU biblioteka, Ink. 201–202

Central splays and dips for fingers for the ease of grip while clasping the book, VU Library, Inc. 201–202

Knyga kadaise buvo susegta ir dviem kablio tipo metalo ir odos segtuvais, kurie iki mūsų dienų neišliko. Dabar matomos tik XVI a. paplitusių pleišto formos segtuvų kilpelių buvimo žymės. Inicialiai šiuose inkunabulose dvejopi: vieni piešti XVI a. rudu rašalu ir puošnesni, kiti rašyti vėliau

⁴⁰ Pastebėta, kad kietviršių medis būdavo nušlifuojamas dviem būdais: visos kietviršio briaunos arba tik kietviršių briaunų centrai. Tai buvo daroma dėl dviejų priežasčių. Pirmojo šlifavimo būdo, kai būdavo nusklembiami visi trys kietviršių briaunų centrai per visą jų ilgį, kaip buvo būdinga gotikiniams kietviršiams, tikslas – padaryti kietviršius vizualiai „plonesnius“ ir „lengvesnius“. Renesansiniams kietviršiams būdingas antrasis šlifavimo būdas, kai būdavo nusklembiamos tik visų trijų briaunų centrinės dalys. Kartais išreiškiama klaidinga nuomonė, kad nenusklembti kampai būdavo paliekami apkaustams tvirtinti. Vis dėlto yra daugiau centrinių nuosklembų kietviršiuose be apkaustų nei su jais. Todėl galima teigti, kad šios centrinės nuosklembos buvo daromos tam, kad knygas būtų patogiau paimti, tuo labiau, kad kai kuriuose kietviršiuose dar aptinkami ir patogesniams knygos suspaudimui užsegant arba atsegant segtuvus išpjautos duobutės pirštams [žr. 7 il.].

⁴¹ Thomas Aquinas, *Summa theologiae* (Venezia: Antonius de Strata, de Cremona, 1484 12 04, VU biblioteka, Ink. 201), 1; Albertus Magnus, *De meteoris* ([Venezia]: Reynaldus de Novimagio, 1488 05 24, VU biblioteka, Ink. 202).

juodu rašalu, visai paprasti, kaip ir kai kurie vietomis bandyti nupiešti skurdoki augaliniai ornamentai. Visoje knygoje gausu XVI a. pradžios marginalijų paraštės ir virš teksto. Antrojo konvoliuto aligato antraštiniame lape ranka juodu rašalu užrašytas nežinomo XIII a. italų poeto iš Genujos eilėraštis „Prosa de sancta Margaretha“. Lapo reverse – rankraštinės giesmės „Salve crux sancta arbor digna, Salve, crux sancta, salve, mundi gloria“. Knygos gale – asmeniniai užrašai, aiškinantys žmogiškasias savybes, bei nuorašas iš *Historia diui Laurentii ex Ambrosio s[an]ctj libry officioru[m] capitulo XXVIIJ*⁴². Rankrašinių tekstų data apytikriai nustatyta remiantis sunkiai įskaitomu įrašu⁴³ antrojo konvoliuto antraštiniame lape, kuriame randame įrašytus dvejus metus: 1527 ir 1528.

XVII a. inkunabulai dažniausiai būdavo perrišami siekiant tik pakeisti susidėvėjusį knygos viršelį nauju. Tuo laikotarpiu naujai įrišamų knygų kietviršiams jau būdavo dažniau naudojamas kartonas nei medis, nors VU bibliotekos inkunabuluose iš 10 sąlyginai XVII a. perrištų knygų medis yra panaudotas 6 viršeliuose, o kartonas – 4 [žr. 3 grafiką]. Galima spėti, kad kietviršiams būdavo panaudojamas senojo viršelio medis, jeigu jis būdavo gerai išsilaikęs.

Iš viso VU bibliotekos inkunabulams įrišti medis kietviršiams yra panaudotas 122 kartus (55,9 proc. iš 218 fizinių vnt.), o kartonas – 79 (36,2 proc. iš 218 fizinių vnt.)⁴⁴. Taip pat iš pateikto 3 grafiko matyti, kad kartonas knygų kietviršiuose ypač išpopuliarėjo XVIII a. (51 knyga iš 65 perrištų XVIII a.). Iš 3 XVI a. knygų, kurių kietviršiams buvo panaudotas kartonas, 2 buvo tvarkytos XVIII a. ir XX a. pradžioje, o 1 inkunabulo kietviršio viduje – suklijuoti spausdinto leidinio fragmentai. Likę 97 XVI a. įrišti VU bibliotekos inkunabulai turi medinius kietviršius.

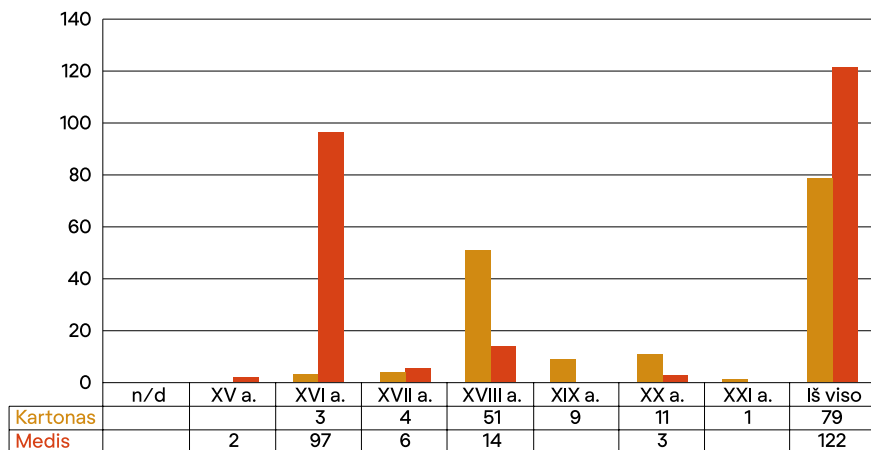
42 Šiuos rankraštinis tekstus identifiko VUB Retų spaudinių skyriaus specialistas Petras Račius.

43 Įrašą padėjo perskaityti VUB Retų spaudinių skyriaus kolegė Aušra Rinkūnaitė:
„A[n]no do[m]ini 1527 Joannes pomjecz R[evere]n[d]o da... [?] Cantor ec[c]l[es]ie Metropolitane Gneznen[sis] Intrauit [tha sta ?] ... Religio[n]em diui Aug[ustini] Canonicor[um] R[e]gulariu[m] Jn ista psa ...c Maria u[t?] Et p[ro] FrN[M?]S Et eod[em] an[n]o [tha sta ?] ipso die Assu[m]ptio[n]is B[e]A[tae] v[ir]g[inis] Marie Et Cantauit primicias seque[n]ti an[n]o 1528 Jn Conductia pulchra [?] ... in ista pas ... [užtepta] tre sa[n]tiq[ue] ...“

44 Likę 17 inkunabulų viršelių neturi.

3 grafikas

Kietviršis pagal įrišimo datą

Kietviršių oda VU bibliotekos XVII a. perrištuose inkunabuluose puošta neįmantriais pavieniais rulečių įspaudais, kiek dažniau abiejų kietviršių centrus mėgta puošti ornamentinių siužetinių plokštelių įspaudais, jėzuitų monograma.

8.

Inkunabulas⁴⁵, perrištas XVII a.,
puoštas jėzuitų monograma,
VU biblioteka, Ink. 100

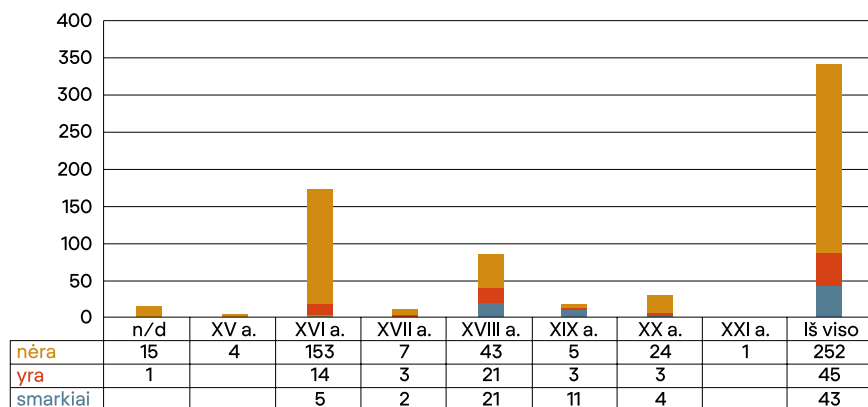
An incunabulum, re-bound in
17th c. and adorned with the
Jesuit monogram, VU Library,
Inc. 100

⁴⁵ Johannes Herolt, *Sermones Discipuli de te[m]pore et de sanctis una cu[m] Promptuario exemplo[rum]* (Hagenawe [Hagenau]: [Heinrich Gran], 1496, VU biblioteka, Ink. 100).

Apie XVIII a. perrištų knygų madas ir tikslus buvo kalbėta skyriuje apie metalinių senųjų viršelių puošybos detalių perkėlimą ant vėlesnių kietviršių. Galima tik pridėti, kad XVIII a. perrištos knygos išsiskiria ypač smarkiai apipjaustytais bloko kraštais [žr. 4 grafiką]. Ištyrę VU bibliotekos inkunabulus, matome, kad iš 85 XVIII a. įrištų inkunabulų net 42, tai yra beveik pusė, išsiskiria smarkiai arba paprastai apipjaustytais knygos bloko kraštais. Susidaro įspūdis, kad vėlesniems knygų savininkams visai nepatiko ankstesniųjų užrašyti komentarai knygų paraštėse, būtent todėl jos ir būdavo taip smarkiai – iki pat spausdinto teksto arba netgi jau pažeidžiant tekstą – apkarpomos, jas perrišant.

4 grafikas

Bloko apipjaustymas pagal įrišimo datą

Be to, XVIII a. kietviršiams, kaip jau buvo minėta anksčiau, daugiausia būdavo naudojamas kartonas [žr. 3 grafiką], dažniau marmurinė arba taškuota oda su auksintais ornamentais puošta nugarėle. Paprastesniems kietviršiams oda buvo naudojama tik nugarėlei ir kampeliams, visą kitą viršelio kartoną apklijuojant marmuriniu, ornamentuotu tapetiniu, brokatiniu arba paprastu spalvotu popieriumi. Tuo laikotarpiu perrišant knygas buvo mėgstama perklijuoti ir priešlapius, kurie dažniausiai būdavo iš panašaus kaip ir kietviršiams apklijuoti naudojamo marmurinio arba

XVIII a. pabaigoje atsiradusio kleisterinio, arba kito sienų apmušalams skirto tapetinio popieriaus.

9.

Mėlyni kleisteriniai, mėgti D. Sivickio, inkunabulo⁴⁶
priešlapiai, VU biblioteka, Ink. 175

Cloistered blue front pages of the incunabulum,
D. Sivickis' favourite, VU Library, Inc. 175

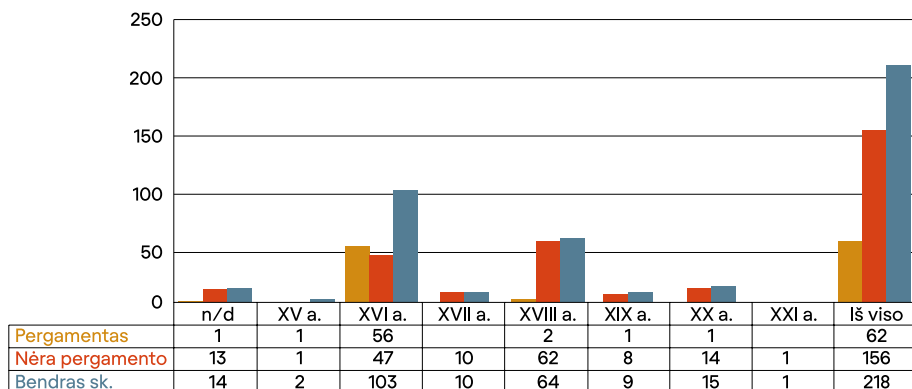
XIX a. ypač išryškėjo tendencija, plitusi tarp mokslininkų, dvarų bibliotekų savininkų ir kitų knygų kolekcininkų, perrišti savo sukaup-tų bibliotekų knygas vienodais arba panašaus stiliaus viršeliais naudojant tuo metu populiarias medžiagas ir puošimo ornamentiką. VU bibliotekoje yra nemažai žinomų asmenų (pvz., T. Narbuto, J. Platerio ir kt.) bibliote-koms būdingų XIX a. stiliaus viršeliais perrištų knygų. Nuo XVIII a. kie-tviršių jos skiriasi dar paprastesnėmis viršeliui panaudotomis medžiago-mis: kartoniniai kietviršiai būdavo apklijuojami įvairiausių spalvų ir raštų marmuriniu arba kleisteriniu popieriumi. Kampeliai ir nugarėlė paprastai būdavo odiniai, labai retai pergamentiniai. Nugarėlėje būdavo išspaudžiami ir XIX a. būdingi negausūs auksuoti, raityti pavieniai ornamentai, ryšių vietas paryškinant nesudėtingais įvairių pavyzdžių grandinėlių išspaudais.

⁴⁶ Joannes de Turrecremata, *Quaestiones Evangeliorum de tempore et de sanctis* (Dauantria [Deventer]: Richardi manibus [Paffraet], 1484 11 20, VU biblioteka, Ink. 175).

Priešlapiams XIX a. jau nebebuvo naudojamas marmurinis ar kleisterinis popierius – tuo metu knygų savininkai pasitenkindavo paprasto balto arba melsvo popieriaus priešlapiais. Knygų istorinis autentiškumas ir originalaus viršelio fragmentų, kaip ir senuosiuose priešlapiuose buvusių marginalijų, rankraštinų tekstų, nuosavybės ženklų arba ranka prirašyto pergamento fragmentų išsaugojimas XIX a. asmeninių, taip pat ir visuomeninių bibliotekų savininkams mažai rūpėjo. Žemiau pateiktame 5 grafike matoma, kad iš 24 XIX–XX a. perrištų inkunabulų panaudotas pergamentas randamas tik 2 (3,2 proc. iš visų su pergamentais rastų inkunabulų), XVIII a. perrištuose – taip pat tik 2 (3,2 proc. iš visų su pergamentais rastų inkunabulų). Pasižiūrėjus į XVII a. tampa aišku, kad tuo metu perrišant knygas panaudoto pergamento fragmentai visai nebebuvo išsaugojami, todėl jų nėra nė viename XVII a. perrištame inkunabule. Daugiausia ranka prirašyto pergamento, jų fragmentų arba bent jau likučių, naudotų kietviršiams ir (arba) priešlapiams sutvirtinti, išliko XVI a. įrištose knygose – net 56 inkunabuluose (90,3 proc. iš visų su pergamentais rastų inkunabulų) iš 62.

5 grafikas

Panaudotas pergamentas kietviršyje pagal įrišimo datą

Ryškiausias tokio XIX a. „praktinio“ požiūrio į knygas, taip pat ir į inkunabulus, pavyzdys matomas VU bibliotekoje esančiame XIX a. perrištame inkunabule⁴⁷ – Juozapo Flavijaus veikale *De antiquitate Judaica*. Tuo

⁴⁷ Josephus Flavius, *De antiquitate Judaica* (Venezia: per... Albertinum Rubeus Vercellensem: expensis... Octavianus Scoti et fratris eius, 1499 10 23, VU biblioteka, Ink. 285).

metu šis leidinys priklausė Marburgo universiteto klasikinės filologijos profesorui, Juozapo Flavijaus tyrinėtojiui Jurgenui Antonui Benediktui Nyzei (Niese, Jürgen Anton Benedikt, 1849–1910). Jo ranka juodu ir raudonu rašalu bei paprastu pieštuku išmarginta nemaža dalis šio inkunabulo teksto: mokslininko surašyti komentarai, matoma kruopšti teksto korektūra. Dar daugiau – vienas inkunabulo lankas, kuriame ypač daug korektūros pasabų, kažkada buvo atskirtas nuo knygos bloko, tikriausiai, kad lengviau šią dalį būtų nešiotis su savimi. Akivaizdu, kad ši knyga mokslininko buvo vertinama tik kaip tekstinis žinių arba tyrinėjimo šaltinis. Todėl, kad būtų patogiau naudotis, ji buvo perrišta į paprastą kartoninį viršelį, apklijuotą mėlynu marmuriniu popieriumi. Knygos nugarėlė ir kampeliai – rudos odos, nugarėlėje – auksinti filetės ir ruletės įspaudai, tarpvirsčiuose – dviejoje rudos odos plaketėse auksu įspaudas ir knygos pavadinimas, kad knygą galima būtų greitai surasti lentynoje.

10.

J. A. B. Nyzės korektūriniai taisymai inkunabule,
VU biblioteka, Ink. 285

J. A. B. Niese's editorial markings in the incunabulum,
VU Library, Inc. 285

Labai panašiais, kaip ir XIX a., kietviršiais buvo mėgstama knygas perrišti ir XX a. pradžioje. Tik jau tuomet kartonas būdavo apklijuojamas pramoniniu būdu gamintu vadinamuoju „pseudomarmuriniu“ popieriumi, nugarėlę ir kampelius dažniausiai aptraukiant drobe arba dar vėliau atsiradusiais kolenkoru ar lederinu. Pateiktas pavyzdys – tai iki Antrojo pasaulinio karo Vytauto Didžiojo universiteto knygrišiams būdinga maniera perrištas inkunabulas⁴⁸.

11.
„Pseudomarmuriniu“ popieriumi
apklijuotas VDU bibliotekos
knygrišiams būdingas viršelis,
VU biblioteka, Ink. 287

Book cover layered with pseudo-marble paper, typical of the Vytautas Magnus University bookbindery; VU Library, Inc. 287.

XX a. antroje pusėje drobę nugarėlėje ir kampeliuose dažnai keitė lederinas ar kolenkoras, o kietviršių kartonui apklijuoti buvo naudojamas „pseudomarmurinis“ arba kitoks spalvotas popierius, gamintas pramoniniu būdu. Dar vienas XX a. vidurio knygos viršelio VU bibliotekoje „puošimo“ požymis – kietviršių lakavimas⁴⁹.

⁴⁸ [Biblia latina. : Cum additione Menardi monachi] (In opido Nurnbergensi [Nürnberg]: per Antonium Coburger, 1479 08 06, VU biblioteka, Ink. 287).

⁴⁹ Angelo da Chivasso, *Summa angelica...* (Venetijis [Venezia]: i[m]pressa per Paganinum de paganinis Brixiensem, 1499 06 08, VU biblioteka, Ink. 1).

12.

Lakuotas inkunabulo kietviršis,
VU biblioteka, Ink. 1

Lacquered hardcover for an
incunabulum, VU Library, Inc. 1

Dar prieš kelerius metus, tyrinėjant VU bibliotekoje esančias Žygimanto Augusto knygas⁵⁰, buvo nustatyta, kad geriau išsilaikiusių knygų viršeliai buvo padengiami laku jau po 1956 m., galbūt ruošiant leidinius kuriai nors parodai arba taip siekiant apsaugoti knygų viršelius ir padaryti juos patrauklesnius. Teisingumo dėlei reikia pripažinti, kad lakuoti viršeliai genda rečiau, o įspaudų ornamentai juose matomi daug aiškiau. Šiuo metu iš 218 VU bibliotekoje esančių inkunabulų fizinių vienetų lakuotais viršeliais yra 21 (9,6 proc.) nedidelio formato knyga.

Mūsų dienomis VU bibliotekos knygrišiai restauratoriai, puikiai sugebėdami restauruoti išlikusius originalaus viršelio fragmentus, pasiūlė knygoms, kurios visai neturi išlikusių viršelių, pagaminti laikinus kartoninius apsauginius viršelius, kuriuos, reikalui esant, galima labai lengvai ir greitai nuimti. Taip daugiau nebesikišama į tam tikros knygos istoriją, nesiekama jos pakeisti ir nebandoma imituoti ar spėlioti, koks galėjo būti jau nebeegzistuojantis knygos viršelis. Šis laikinasis ateinančioms kartoms palieka itin tikslią informaciją – VU bibliotekoje XXI a. pradžioje inkunabulas⁵¹ buvo be viršelio⁵².

⁵⁰ Plačiau apie knygų lakavimą žr.: Sonda Rankelienė, „Žygimanto Augusto knygos Vilniaus universiteto bibliotekoje: knygų viršelių puošyba ir nauji duomenys apie proveniencijas“, *Knygotyra* 74 (2020): 67.

⁵¹ Hugo de Prato Florido, [*Sermones dominicales super evangelia et epistolas*] ([Reutlingen: Michael Greyff, ne po 1479], VU biblioteka, Ink. 310).

⁵² XIX–XXI a. perrištų VU bibliotekos inkunabulų skaičių žr. 1 grafike.

13.
Laikinas inkunabulo viršelis,
VU biblioteka, Ink. 310
Temporary cover for an
incunabulum, VU Library, Inc. 310

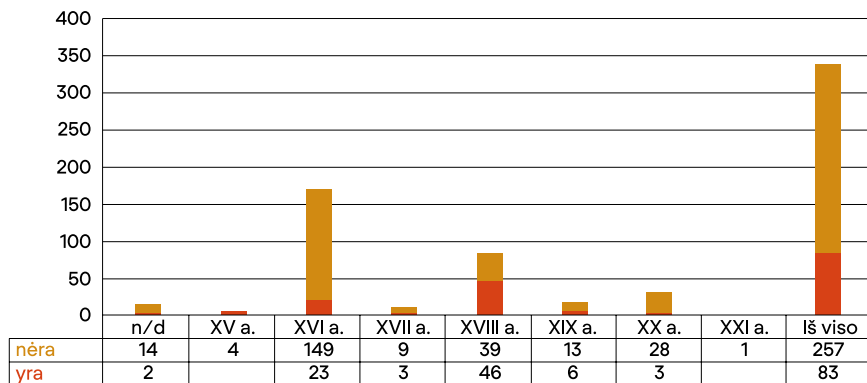
Viršeliai: knygos bloko kraštai

Perrištų knygų buvusią viršelių istoriją mums gali papasakoti nebent išlikę originalūs dažyti, auksinti ar kitaip marginti inkunabulų blokų kraštai. Jie vieninteliai išsaugojo šiek tiek informacijos apie buvusį paskutinį istorinį knygos viršelį. Paprasti – nelygūs ir neapkarpyti – knygos bloko kraštai su plačiomis paraštėmis rodytų, kad prieš perrišimą knyga turėjo XV a. arba XVI a. pradžios viršelį. Auksinti ir raižyti knygos bloko kraštai rodytų prabangų (gal būtent dėl prabangos arba buvusio žymaus knygos savininko dingusį) XVI a. antros pusės knygos viršelį. Itin smarkiai ir visiškai netausojant knygos originalumo apkarpyti knygos bloko kraštus ir juos nudažyti viena spalva arba išmarginti taškeliais ar marmuriniu raštu arba kleisteriniu (tapšnojo) būdu buvo mėgstama XVIII amžiuje. Suskaičiavus visus VU bibliotekos inkunabulus su dažytais knygos bloko kraštais, buvo nustatyta, kad jų yra 83, arba 24,4 proc.⁵³. Palyginę su dabar esančio viršelio įrišimo laikotarpiu, matome, kad daugiausia – net 46 (55,4 proc. visų inkunabulų su nudažytais knygos bloko kraštais) jų buvo įrišti arba perrišti XVIII a. [žr. 6 grafiką]. Reikia atkreipti dėmesį, kad iš 23 XVI a. įrištų knygų 8 buvo sutvarkytos vėliau (XVIII–XX a.), todėl neįmanoma tiksliai nustatyti, kada būtent – įrišimo metu XVI a. ar jau vėliau, knygos tvarkymo metu – buvo nudažyti šių knygų bloko kraštai.

⁵³ Skaičiai apie knygos bloko kraštų dažymą pateikiami lyginant su inkunabulų pavadinimų skaičiumi, nes yra konvoliutų, kuriuose įrišti inkunabulai tiek dažytais, tiek nedažytais bloko kraštais.

6 grafikas

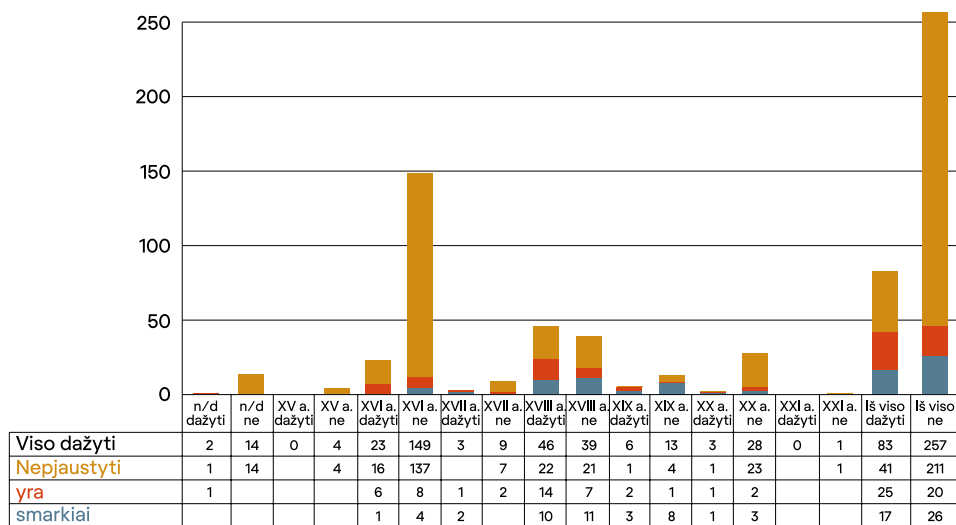
Dažyti knygų bloko kraštai pagal įrišimo datą

Įdomus skaičius dažytų ir apipjaustytų knygos bloko kraštų – jų yra net 42 iš 83 (50,6 proc. visų nudažytų knygos bloko kraštų) [žr. 7 grafiką]. O palyginus vien XVIII a. knygos bloko kraštų nudažymą su jų apipjaustymu, matoma, kad iš 46 XVIII a. nudažytų inkunabulų bloko kraštų 24 (52,2 proc.) buvo smarkiai arba paprastai apipjaustyti. Net 18 iš 39 (46,2 proc.) XVIII a. įrištų inkunabulų su nedažytais knygu bloko kraštais buvo apipjaustyti smarkiai (11) arba paprastai (7). Tai rodytų, kad tuo metu knygos bloko kraštų netausojimas ir jų nudažymas, siekiant paversti knygą atitinkančia visus gyvenamojo meto tvarkingos bibliotekos sampratą, yra labai susiję.

7 grafikas

Dažyti ir apipjaustyti knygu bloko kraštai pagal įrišimo datą

Pagal knygos bloko kraštų spalvą galima spėti ir apie buvusio kietviršio viršutinės apdailos medžiagos rūšį ir spalvą. Pavyzdžiui, pastebėta, kad dažniausiai knygos bloko kraštai būna nuspalvinti mėlyna spalva, derinant ją prie šviesios alūne mirkytos kiaulės odos arba šviesaus (dažniausiai kaulinio) pergamento viršelio. Jeigu knyga su mėlynai dažytais knygos bloko kraštais yra dar ir didelio formato, tai tikrai ji turėjo būti įrišta į medinius kietviršius, aptrauktus balta kiaulės oda. Raudona spalva nudažyti knygos bloko kraštai XVIII a. dažniausiai būdavo derinami su rudos arba juodos odos viršeliais. Taškuoti arba marmuriniai knygos bloko kraštai galėjo būti tiek įvairių spalvų odiniuose, tiek ir balto arba kitomis spalvomis dažytuose pergamentiniuose viršeliuose. Visos knygos blokų kraštų spalvos dar būdavo derinamos ir su įvairių spalvų paprastu, marmuriniu ir kleisteriniu popieriumi apklijuotais kietviršiais su odine nugarėlė ir kampeliais.

14.

VU bibliotekos inkunabulų¹⁴ knygos bloko kraštai,
VU biblioteka, Ink. 25–27, Ink. 111⁽²⁾, Ink. 150,
Ink. 179, Ink. 282

Block edges of the VU Library incunabula,
VU Library, Inc. 25–27, Inc. 111⁽²⁾, Inc. 150, Inc. 179,
Inc. 282

Inicialai: grožis ar patogumas?

Iš rankraščių knygų į spausdintines persikėlę inicialai yra vieni iš gražiausių inkunabulų meno elementų. Itin prabangiai puoštų inicialų viename inkunabule paprastai būna nedaug. Dažniau pasitaiko mėlyno ir raudono rašalo lombardai, kartais vėlesnių savininkų papuošti spalvotais arba juodo rašalo ornamentais. Dar vėlesni savininkai į paliktas tuščias inicialo vietas tiesiog įrašydavo paprastus rašalinius inicialus. Dažnai viename inkunabule galima rasti visų rūšių inicialų rašymo būdų.

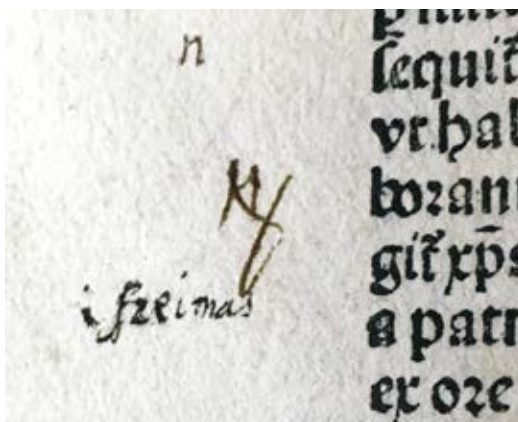
Inicialai: puošnūs

Ranka piešti, ornamentais ir aukso plokštelėmis puošti inicialai inkunabuluose, kartais ir XVI a. pradžios knygoje, atsirado siekiant jas padaryti kuo panašesnes į prabangos nestokojusias rankrašties knygas. Žinoma, tai gerokai kėlė ir taip nepigių pirmųjų spausdintinių knygų kainą. Todėl leisti sau tokią prabangą – užsisakyti, kad dailininkai rubrikuotų ir ornamentiniais inicialais papuoštų knygas, – galėdavo tik pasiturintys, žinomi ir gerbiami žmonės. Tokie knygų savininkai auksintais ornamentiniais inicialais puoštas knygas dažniausiai įsirišdavo ir į prabangius kietviršius, nes turėti puikiai sutvarkytą ir apipavidalintą biblioteką jiems neretai būdavo prestižo reikalas. Gal būtent dėl to didelė dalis taip prabangiai įrištų knygų iki mūsų dienų neišliko. Kietviršiai vėlesniais laikais būdavo nuplėšiami, galbūt perkeliami kitoms knygoms. Spėti apie buvusius tokius viršelius mums leidžia tik knygoje likusios dailininkų puošniai išraitytos inicialinės raidės. Aprašant VU bibliotekos inkunabulų kolekciją, buvo pastebėta, kad kuo prabangiau ir puošniau atrodė inkunabulų inicialai, tuo paprastesnis būna jų viršelis. Labai dažnai ypač puošniais inicialais pagražinti inkunabulai XX a. pradžioje būdavo perrišami į kartoninius viršelius su drobine nugarėle ir kampeliais, arba dar vėliau – dabartinių knygrišių – į visai naujus

54 Antonius de Vercellis, *Sermones quadragésimales* (Venetijis [Venezia]: Per Joa[n]ne[m] [et] Gregoriu[m] d[e] Gregoris fratres: [Alexander Calcedonius], 1492 02 16 VU biblioteka, Ink. 25); Bernardino da Siena, *Sermones* (Nür[er]mberge [Nürnberg]: cura et impensis prouidi viri Friderici kreüsner, 1493 VU biblioteka, Ink. 26); *Praeceptorium perutile de decalogo* (Liptsk [Leipzig]: per Conradum kachelouen, 1494, VU biblioteka, Ink. 27); *Biblia integra: summata: distincta: accuratius reeme[n]data: vtiusq[ue] testamenti cof[n]cordantijs illustrata* (Cive[m] Basiliens[is] [Basel]: p[er] Johannem froben de Hamelburgk, 1495 10 27, VU biblioteka, Ink. 111₍₂₎); Hieronymus, *Vitae sanctorum patrum :sive Vitas patrum. De laude et effectum virtutum. Epistola ad monachos* ([Ulm: Johann Zainer, 1478–1479], VU biblioteka, Ink. 150); Petrus de Palude, *Sermones thesauri noui de sanctis* (Argentine [Strassbourg]: Martin Flach, 1489, VU biblioteka, Ink. 179); *Biblia latina* (Nuremberg [Nürnberg]: Anton Koberger, 1497 09 06, VU biblioteka, Ink. 282).

odinius kietviršius. Iš viso VU bibliotekoje puoštų rankraštinių inicialais yra 190 (55,9 proc. iš 340 pavadinimų) inkunabulų ir tik 29 (15,3 proc. visu inkunabulų su pieštais inicialais) iš jų yra puošnūs, t. y. puošti spalvotais ornamentais, auksavimu ir panašiai.

Pateiksime dviejų inkunabulų su puošniais inicialais pavyzdžius. Pirmame⁵⁵ iš jų, kurio tebėra išlikęs originalus vėlyvosios gotikos stiliaus baltos kiaulės odos kietviršis, lape su signatūra c1 yra puikiai išlikęs inicialas „D“ (39 × 38 mm). Tamsiai raudonos raidės viduryje – raižyta aukso plokštelė. Raidė nupiešta ant erdvinį trimatį vaizdą sudarančio, mėlynais ir žaliais dažais nupiešto kvadratinio rėmelio, raidės kraštai pratęsti į viršų ir apačią išsiraitančiais rusvais augaliniais ornamentais. Iš marginalijose užrašytų datų tampa aišku, kad ši knyga buvo Vilniuje jau apie 1506 metus⁵⁶. Tvirtinti, kad čia buvo nupieštas ir aprašytasis inicialas, deja, negalima. Dar vienas faktas, kurį būtinai reikia paminėti, yra tas, kad šiame inkunabule tarp kitų marginalijų randamas ir lietuviškas žodis „iszeimas“. Šis žodis, sprendžiant pagal rašalą ir kitas šalia esančias panašiu braižu užrašytas marginalijas, buvo įrašytas lapo su signatūra s₁ verso paraštėje greičiausiai XVII amžiuje.

15. Puošnus inicialas „D“ ir lietuviškas žodis paraštėje, VU biblioteka, Ink. 199

Decorative initial „D“ and a Lithuanian word in the margin, VU Library, Inc. 199

⁵⁵ Petrus de Palude, *Sermones Thesauri noui de tempore* (Argentine [Strassbourg]: per Martinum Flach, 1497, VU biblioteka, Ink. 199).

⁵⁶ Įrašas lape su signatūra a₃: [nutrinta dalis] Vilnen[sis] // a[n]no 1506.

Kitame inkunabule⁵⁷ lape [158]⁵⁸ yra puošnus rankraštinių inicialas „R“ (62 × 55 mm). Mėlyna akanto lapų ornamentais puošta raidė užpildyta raudona spalva, išmarginta sidabruotu ornamentu. Raidės kvadratas puoštas raižyta aukso plokštele ir augaliniais spalvotais bei auksintais raižytais ornamentais, nusileidžiančiais šalia teksto. Šiame inkunabule yra ir dar vienas ornamentuotas bei auksintas inicialas lape [313]. Labai panašia maniera, kaip ir anksčiau aprašyta „R“ raidė, papuošta raidė „D“ (60 × 55 mm), skiriasi tik pagrindinė jos spalva – žalia. Šis inkunabulas XVII a. priklausė Vilniaus kanauninkui Tomui Kazimierui Girskui (1620–1672)⁵⁹, vėliau Vilniaus jėzuitų akademijos Profesų namams ir jau XVIII a. pabaigoje pateko pas jau anksčiau minėtą Dominiką Sivickį, kuris perrišo knygą savo bibliotekai būdingais kietviršiais.

16.

Puošnus inkunabulo inicialai „D“ ir „R“, VU biblioteka, Ink. 186

Decorative initials “D” and “R” on an incunabulum, VU Library, Inc. 186

⁵⁷ Thomas Aquinas, [Catena aurea super quattuor evangelistas] (Basel: Michael Wenssler, 1476, VU biblioteka, Ink. 186).

⁵⁸ Šis inkunabulas neturi signatūrų, todėl pateikiami tik suskaičiuotų lapų numeriai.

⁵⁹ Įrašas lape [46], nutrintas: „Domus Professæ Viln[ensis] Soc[ietatis] IESV dono Perill[ustr]is D[ominus] Thomæ Girskij Canon[icus] Viln[ensis] 1664“.

Kartais inicialus arba lombardus piešę dailininkai įvairiose vietose palikdavo užrašytą savo vardą, inicialus ar datą, kada dirbo. Be jau dr. V. Vaitkevičiūtės Verbiekienės aptarto rubrikatoriaus Jono iš Gardino (veikė 1516–1517)⁶⁰, turime ir dar ankstesnio dailininko, papuošusio seniausią VU bibliotekoje esančią spausdintą knygą Roberto Valturijaus *De re militari* (Verona, 1472)⁶¹, šykščius duomenis: trijų eilučių dydžio mėlyname lombarde „D“⁶² randame įrašytą monogramą, lygiai kaip mėgdavo daryti XV a. – XVI a. pradžioje kūrę knygų dailininkai, „HB“ arba „IB“⁶³. Po monograma išblukusiu rašalu įrašyta data: „1509“. Italų tyrinėtojai šio inkunabulo puošybą laiko tipiška to meto Veronoje klestėjusiai rankraščių ir pirmųjų spausdintų knygų puošimo tradicijai⁶⁴ ir vadina ją *bianchi girari* („baltaisiais sukiniais“; angl. *white vine-stem* – „baltieji vynmedžio stiebo“ ornamentai). Įdomu tai, kad dar net kelios⁶⁵ pirmosios R. Valturijaus laidos knygos turi tokius pačius *bianchi girari* stiliaus inicialus ir ranka didžiosiomis raidėmis raudonu, mėlynu ir rudu rašalu rašytas visų knygos skyrių pradžias. Yra spėjama, kad Veronoje dirbęs spaustuvininkas Džovaniš Nikolas Veronietis (Giovanni Niccolo da Verona, veikė apie 1472) turėjo pasamdes dailininkus, kurie vienodo stiliaus ornamentais papuošė dalį pirmosios R. Valturijaus veikalo laidos tiražo. Bet, atsižvelgiant į lombarde įrašytą datą „1509“, tampa aišku, kad R. Valturijaus *editio princeps* knygos, bent jau šis egzempliorius, taip prašmatniai buvo dekoruotos daug vėliau, negu Veronoje veikė Džovaniš Veroniečio spaustuvė.

60 Vaitkevičiūtė, „Inkunabulų sklaidos ir funkcionavimo ypatumai“, 27.

61 Roberto Valturio, *De re militari* ([Verona]: Iohannes ex Uerona, 1472, VU biblioteka, Ink. 286).

62 Lape [30] verso.

63 Kad monograma su data įrašyta ta pačia ranka kaip ir rankraštinės skyrių pradžios, sprendžiama iš rašalo spalvos, išblukimo laipsnio ir rašymo manieros panašumo.

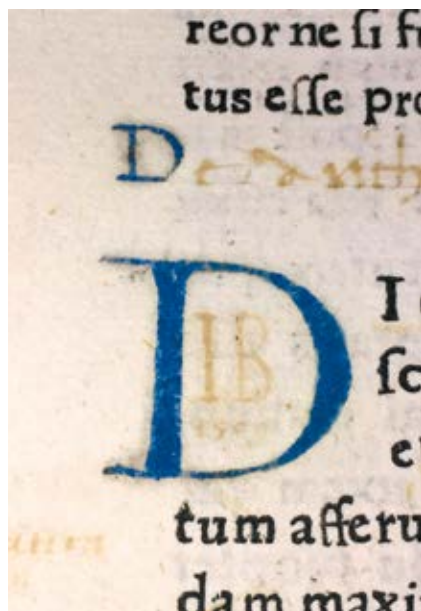
64 Stefania Villani, *Un tesoro nascosto: Incunaboli decorati della Bibliotheca Universitaria di Padova*. (<https://docplayer.it/62303789-Biblioteca-universitaria-di-padova-un-tesoro-nascosto-incunaboli-decorati-della-biblioteca-universitaria-di-padova-a-cura-di-stefania-villani.html>).

65 Žinomi egzemplioriai Veronoje, Paduvoje ir Venecijoje.

17.

Bianchi girari stiliaus inicialas „Q“ ir dailininko monograma lombardo „D“ viduje, VU biblioteka, Ink. 286

The initial letter “Q” in the style of “Bianchi girari” and the artist’s monogram inside the Lombardic capital “D”, VU Library, Inc. 286

Inicialai: puošnūs vėlyvesni

Kartais randama inicialų, kurie būdavo papildomai papuošiami vėliau gyvenusių knygos savininkų. Dažniausiai būdavo ornamentuojami kiek kukliau atrodantys raudonai mėlyni inicialai. Pateiksime inkunabulo su vėlesnių laikų dailininko piešiniais papildytais inicialais pavyzdį. Šiame inkunabule⁶⁶ 6 iš daugybės knygoje esančių XV a. pabaigoje arba XVI a. pradžioje tradiciniu būdu nupieštų raudonų ir mėlynų inicialų, manoma, XVII a. buvo papuošti nežinomo baroko epochos dailininko piešiniais su augaliniais ornamentais. Raidės puošia įvairiaspalviai akanto lapų, rožių ir kitų gėlių ornamentai, paukščių ir žmonių figūros. Knyga perrišta Vilniaus Šv. Dvasios vienuolyne XVII a. pab. – XVIII a. pr. jau vėliau, kai inicialai buvo nupiešti, nes kai kur trūksta nedidelės dalies ornamentų, prarastų neatidžiai apipjaustant knygos bloko kraštus perrišimo metu.

⁶⁶ *Biblia* ([Speyer: Peter Drach], 1489, VU biblioteka, Ink. 242).

18.

Puošnūs barokiniai inicialai „I“ ir „D“, VU biblioteka, Ink. 242

Decorative initial letters „I“ and „D“ from the Baroque era, VU Library, Inc. 242

Daugelyje VU bibliotekos inkunabulų esantys panašūs raudonai mėlyni inicialai visai nėra puošti jokiais kitais ornamentais. Kai kurie jų – to paties inicialus piešusio dailininko – kartais būna puošti linijomis, fleronais⁶⁷ ir kitais kukliais neryškių spalvų ornamentais. Raudonai mėlynos inicialinės raidės yra laikomos vienais ankstyviausių inkunabulų puošimo elementų. Jos kartais painiojamos su iš Lombardijos regiono kilusiomis, todėl lombardais vadinamomis raudonomis ir (arba) mėlynomis⁶⁸ didžiosiomis, įprastai ne didesnėmis kaip 1–3, retai iki 4 teksto eilučių dydžio pirmosiomis raidėmis, žyminčiomis pastraipų arba sakinių pradžias⁶⁹. Lombardais papuošti VU bibliotekoje yra 126 (37,1 proc.) inkunabulai. Pateiktame pavyzdyje⁷⁰ matomas didelis, 9 eilučių dydžio, raudonais dažais pieštas inicialas „E“ ir šalia du mėlyni 4 ir 3 eilučių dydžio lombardai „I“ ir „N“.

⁶⁷ Augalų lapus ar pumpurus vaizduojanti ornamentinė detalė, būdinga gotikos laikotarpio architektūrai ir taikomajai dekoratyvinei daili. Žr.: *Lietuvių žodynas* (<https://www.lietuvizodynas.lt/terminai/Fleronas>).

⁶⁸ Ypač prabangiai puoštose rankraštinėse knygose ir inkunabuluose lombardai gali būti ir kitokių spalvų, auksinti.

⁶⁹ Lotte Hellinga, *Incunabula in Transit: People and Trade* (Leiden: Brill, 2018), 183.

⁷⁰ *Biblia latina* (In urbe Venetiarum [Venezia]: Johannes Herbort de Seligenstadt, 1483 10 31, VU biblioteka, Ink. 174).

19.
Inicialas ir lombardai, VU biblioteka,
Ink. 174

Initials and the Lombardic capitals,
VU Library, Inc. 174

XV a. pabaigoje arba XVI a. pradžioje piešti raudonai mėlyni inicialai ir lombardai įvairių dailininkų, knygų savininkų arba skaitytojų vėliau galėjo būti pagražinti ir paprastu rašalu nupiešiant jų viduje veidelius arba ornamentus aplink. VU bibliotekoje esančiame dviejų inkunabulų konvoliute⁷¹ šie raudono rašalo, kurio sudėtyje yra blizgių dalelių, inicialai ir lombardai, sprendžiant pagal blizgų rašalą, yra pagražinti to paties juos piešusio dailininko.

20.
Lombardai su veideliais, VU biblioteka, Ink. 211–212

Lombardic capitals with decorative faces, VU Library,
Inc. 211–212

⁷¹ Humbertus de Romanis, *Sermones ad diversos status...* (Hagenaw [Hagenau]: impensis Joannis Rynman: in officina industrii Henrici Gran, 1508, VU biblioteka, Ink. 211); Guilelmus Peraldus, *Sermones de tempore et de sanctis* (Thubingn [Tübingen]: Expensis Friderici Meynberger et ductu magistri Joha[n]nis Otmar, [14]99, VU biblioteka, Ink. 212).

Inkunabuluose yra ir paprastesnių raudonai mėlynų inicialinių raidžių su vėlesnių savininkų pagražinimais, pripieštais rudu arba juodu rašalu.

Savo laiku dailininko teptuko nemačiusių inkunabulų likusiose tuščiose inicialinių raidžių vietose vėlesni savininkai dažnai mėgo įsirašyti trūkstamas raides. Tą jie darė kiekvienas pagal savo skonį – kartais jos būdavo šiek tiek ornamentuotos, rašomos dažniausiai juodu arba rudu rašalu, rečiau – raudonu. Tokių inkunabulų, kuriuose rasta paprastu rudu arba juodu rašalu pieštų inicialų, VU bibliotekos saugyklose yra 56 (16,4 proc. iš 340 pavadinimų).

21.

Rašalo inicialas „S“, įrašytas Tytuvėnų bernardinų vienuolyne, VU biblioteka, Ink. 167

The initial „S“, ink-signed at the Tytuvėnai Bernardine Monastery, VU Library, Inc. 167

XVIII a. dažniausiai būdavo įrašomos paprastos niekaip nepapuoštos raidės, reikalingos tik tam, kad tekstą būtų patogiau skaityti. XIX a. dažnai tokioms inicialinėms raidėms įrašyti būdavo naudojamas ir paprastas pieštukas.

Proveniencijos: puošyba ar informacija?

Vienas iš ypač kitų šalių mokslininkus dominančių VU bibliotekos inkunabulų ypatumų yra tas, kad juose vienoje knygoje yra labai daug įvairių proveniencijų. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo pakankamai toli nuo Europos knygos spausdinimo centrų, iš toli atvežtos knygos buvo brangios, todėl jos buvo saugomos, perduodamos paveldėtojams iš kartos į kartą, dovanojamos. Savininkai, siekdami apsaugoti tokią vertingą turtą kaip knygos, žymėjo jas įvairiausiais knygos nuosavybės ženklais. Todėl mūsų

laikus pasiekę LDK ir aplinkinėse teritorijose funkcionavę inkunabulai labai dažnai viename egzemplioriuje turi XV–XX a. knygos nuosavybės ženklų, kurie nuo seniausių labai įmantrių knygą puošiančių protoekslibrisų pamažu paprastėjo ir ilgainiui tapo tik savininko informaciją pernešančiais kuklaus dizaino knygų antspaudais arba lipdėmis. Plačiau aptarsime trijų protoekslibrisų pavyzdžius.

Proveniencijos: protoekslibrisai

Vieni puošniausių knygos nuosavybės ženklų, kuriuos pavyko aptikti VU bibliotekos inkunabuluose, – protoekslibrisai⁷². Tai knygoje ranka nupiešti asmenų herbai arba tik tam tikros heraldinės figūros, nurodančios knygos savininką. Šie knygų dekoravimo, tuo pačiu ir nuosavybės teises liudijantys ženklai į pirmąsias spausdintines knygas persikėlė kopijuojant puošnius žinomų ir garsių žmonių rankraštinių knygų nuosavybės ženklus. VU bibliotekoje saugomuose inkunabuluose iš viso buvo rasta 11 (3,2 proc. iš 340 pavadinimų inkunabulų) protoekslibrisų, iš kurių 4 priklausė tam pačiam savininkui, o 2 buvo itin puošnūs. Vienas jų aptiktas italų kanoninės teisės pradininko Gracijano (Gratianus, ? – apie 1179) bažnytinės teisės rinkinio⁷³, išleisto 1493 m., pradžioje.

22.

Auksintas protoekslibrisas su moto ir savininko inicialais „GRM“, VU biblioteka, Ink. 291

Gilded proto-exlibris with a moto and the owner's initials “GRM”, VU Library, Inc 291

⁷² Kartais protoekslibrisai vadinami heraldiniu dekoravimu arba pieštais heraldiniais nuosavybės ženklais. Jie buvo paplitę visoje Europoje XIV a. – XVI a. pr., piešti knygų parašėse, teksto pradžioje centre ir kitose vietose. Plačiau žr.: David Pearson, *Provenance Research in Book History: A handbook* (London: British Library, 1994), 41–44.

⁷³ Gratianus, [*Decretum (cum apparatu Bartholomaei Brixiensis)*] (Impressum Venetijs [Venezia]: per Georgiu[m] Arriuaebene Mantuanu[m], 1493 10 12, VU biblioteka, Ink. 291).

Ranka pieštas protoekslibrisas (lape su signatūra a₂), sprendžiant pagal herbo sandarą⁷⁴, greičiausiai priklausė XVI–XVII a. gyvenusiam asmeniui, nors kai kurie tyrinėtojai ir teigia, kad tokia heraldinių nuosavybės ženklų tradicija pasibaigė XVI a. pradžioje⁷⁵. Tai spalvotas ir auksintas herbo skydas, vertikaliai padalytas į dvi dalis. Skydo dalis kairėje dar padalyta į keturis laukus: pirmajame ir ketvirtajame šachmatine tvarka išdėstyti mėlyni ir aukso spalvos kvadratai; antrajame ir trečiajame raudoname fone sukryžiuotos auksinės juostos. Dešinėje skydo dalyje – stovintis liūtas, perbrauktas žalia ir mėlyna juosta. Aplink skydą – moto prancūzų kalba *Espera[n]se me co[m]forte* („Viltis mane paguodžia“), užrašytas su XV–XVI a. ranka rašytiems tekstams būdingais dvigarsiais „an“ ir „om“ trumpinimais, ir inicialai „G R M“. Nors buvusio inkunabulo savininko išsiaiškinti nepavyko, herbo moto nurodo kryptį – Anglija arba Škotija. Knygoje esantis įrašas parodo, kad 1761 m. šis inkunabulas už 7 timpas⁷⁶ buvo nupirkta Varšuvos pijorų kolegijos bibliotekai. Ypač prabangiai nupieštas protoekslibrisas leidžia spėti, kad pirmasis šios knygos viršelį irgi buvo puošnus, tikriausiai dėl to jis ir neišliko. Inkunabulas buvo perrištas XX a. pradžioje Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos knygrisių į kartono viršelį, apklijuotą rusvu pseudomarmuriniu popieriumi su drobine nugarėle ir kampeliais.

23.
Protoekslibrisas su
žaliomis viršukalnėmis,
VU biblioteka, Ink. 191

Proto-exlibris with
green hilltops,
VU Library, Inc. 191

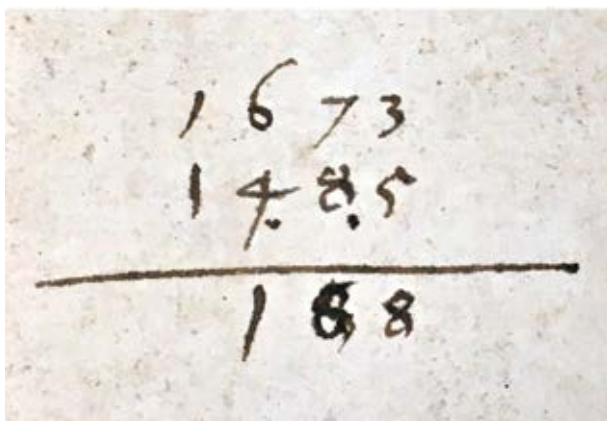
⁷⁴ Nupieštas jungtinis herbas. Tokie herbai pradėjo plisti XVI a., jų savininkams siekiant į herbą įtraukti visų kilmingų savo protėvių herbus.

⁷⁵ Pearson, *Provenance Research in Book History*, 41.

⁷⁶ XVII a. antroje pusėje LDK teritorijoje galiojęs auksinas (taleris), kuris žmonėse buvo vadinamas „tympa“, arba „tympha“, pagal vienu metu Vilniaus pinigų kalyklai vadovavusio A. Timpfo pavardę. Žr.: Egidija Laumenskaitė, „Pinigai ir požiūris į pinigus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, *Pinigų studijos* 2 (1997): 7.

To paties Gracijano dekretų rinkinio ankstesnėje 1485 m. laidoje⁷⁷ rastas dar vienas protoekslibrisas, nupieštas taip pat kaip ir anksčiau aptartas protoekslibrisas, tame pačiame lape su signatūra a₂.

Tai šešios žalios kalno viršūnės mėlynos spalvos skydo fone. Herbas puoštas rudais ažuolo lapų ornamentais. Šio protoekslibriso savininko nustatyti nepavyko, bet herbo figūra primena Italijoje žinomos Kidži (it. *Chigi*) giminės herbo figūrą. Išlikęs ir vėlyvosios gotikos stilių primenantis viršelis, puoštas pavieniais grifų ir rozečių įspaudais su kampiniais apkausais ir centrine plokšte bei dviem kablo tipo metalo ir odos segtuvais, kurių kilpelės puoštos akanto lapo ornamentu⁷⁸. Iš kitų proveniencinių ženklų tampa aišku, kad šią knygą, sprendžiant pagal įrašymo stilių, XV a. pab. – XVI a. pr. įsigijo nežinomas savininkas⁷⁹. Jau XVII a. viduryje šią knygą turėjo vilnietis dominikonas Reginaldas Tiškevičius (Reginaldus Tyszkiewicz, veikė 1617–1656)⁸⁰, padovanojęs ją Vilniaus Šv. Dvasios dominikonų vienuolynui. Pačiame vienuolyne knygą kažkas vartė 1673 metais. Šis skaitytojas paliko užrašytą knygos metų skaičiavimo veiksmą apatinio kietviršio vidinėje pusėje.

24.

Knygos amžiaus
skaičiavimo veiksmas,
VU biblioteka, Ink. 191

Calculating the book age,
VU Library, Inc. 191

⁷⁷ Gratianus, *Decretum* (Venetiis [Venezia]: per Baptistam de Tortis, 1485 01 08, VU biblioteka, Ink. 191).

⁷⁸ Šis ornamentas buvo paplitęs Vokietijos šiaurėje XV a. pab. – XVI a. pr. Žr. Adler, *Handbuch Buchverschluss und Buchbeschlag*, 93.

⁷⁹ Įrašė minima ir kaina, tik gaila, kad neįmanoma įskaityti skaičiaus: „marcas min[us] fertone vno“ („markės be vieno ketvirčio“): „Constat hic liber p[ro]ut e[st] [p]rae[paratus] ... marcas min[us] fertone vno... // singula p[ro] eo [com]posita [?] folio sequen[ti] [?] [con]tinentur“.

⁸⁰ Įrašas „Conuentui Vilnensi S[ancti] Spiritus Ord[ini] Prædicatorum donauit Fr[ater] Reginaldus Tyszkiewicz S[anctae] Theol[ogiae] B[a]cc[al]aureus [nuplėštas kampas] eiusdem Ordinis“.

Tikėtina, kad tarp inkunabulo pirkėjo ir R. Tiškevičiaus buvo dar kažkoks savininkas, kurio įrašas buvo neįskaitomai užtušuotas greičiausiai Vilniaus dominikonų vienuolyno bibliotekininkų⁸¹.

Ne tokie turtingi ar kilmingi asmenys savo knygas žymėjo paprasčiausiais rašalu pieštais, greičiausiai pačių savininkų, herbais. Be jau anksčiau aptartų dviejų prabangiai nupieštų protoekslibrisų, VU bibliotekos inkunabuluose aptikti dar šeši paprasti rašaliniai protoekslibrisai. Galime pateikti vieno rudu rašalu piešto protoekslibriso pavyzdį⁸².

25.

Rašalu pieštas protoekslibrisas, VU biblioteka,
Ink. 197

Proto-exlibris drawn in ink, VU Library, Inc. 197

Tai XVI a. antroje pusėje pieštas herbas su simboliu, panašiu į tuo laikotarpiu vokiečių pirklių naudotus ženklus su raidėmis. Vis dėlto labiausiai tikėtina, kad aptariamas herbas priklausė LDK teritorijoje gyvenusiam ir dirbusiam asmeniui, nes tokie pat protoekslibrisai, su kiek besiskiriančiomis raidėmis⁸³ aplink herbo figūrą, rasti ir dar trijuose VU bibliotekos

⁸¹ Pastebėta, kad dažnai būtent dominikonų vienuolynų bibliotekose pabuvojusios knygos turi kruopščiai užtušuotą buvusių savininkų įrašą.

⁸² Petrus de Palude, *Sermones quadragesimales Thesauri noui* (Argentine [Strassbourg]: [Martin Flach], 1497, VU biblioteka, Ink. 197).

⁸³ Įvairūs variantai nuo trumpo „ASD“ (su data 1574), „ASDPS“ (su data 1585 ir 1588) iki „ASDPM“ (su data 1574 ir 1598).

inkunabuluose⁸⁴. Visi jie – įvairių autorių pamokslų rinkiniai, o tai liudytų, kad knygų savininkas greičiausiai priklausė dvasininkų luomui. Vienoje knygoje⁸⁵, kurioje yra trumpiausias ir ilgiausias herbo raidžių derinys, yra ir įrašas: „Anno d[omi]ni 1574 d[ie] 10 octobr[i]s Ego Adam Comendarius Eccl[esi]a[e] Daugouien[si] possesor huius op[er]is“. Galbūt iš tikrųjų visi minėti inkunabulai priklausė XVI a. pabaigoje gyvenusiam Daugų bažnyčios vikarui Adomui, kurio pavardės nustatyti nepavyko. Įdomu ir tai, kad šiuose inkunabuluose tokiu pačiu rašalu yra įrašyti ir šiek tiek ornamentuoti inicialai bei nuorodinės rankytės, taip pat bandyta piešti augalinių motyvų ornamentus puslapių paraštėse.

Marginalijos: puošyba ar nuorodos?

Kalbant apie marginalijas, reikia paminėti, kad šiame straipsnyje turima galvoje pati plačiausia marginalijų sąvoka, tai yra viskas, kas buvo parašyta arba nupiešta ranka bet kurioje knygos vietoje. Be įprastų teksto komentarų arba su tekstu nesusijusių, asmeninio pobūdžio rankraštinių pastabų, kurių įrašymo maniera, estetinis vaizdas irgi skiriasi, priklausomai nuo įrašymo laikotarpio, marginalijoms priskiriami ir vadinamieji „skaitymo ženklai“: nuorodinės rankytės, *Nota bene* ženklas arba pastaba *Nota*, teksto pastraipų, lapų numeravimas, metų skaičiavimo, arba knygos amžiaus nustatymo, veiksmas, užrašytas kurioje nors knygos vietoje, skaitytojų svarbių teksto vietų pabraukimas, plunksnos bandymai ir panašūs skaitytojų arba savininkų palikti ženklai. Atsižvelgiant į šių ženklų įrašymo ypatumus, galima apytikriai nustatyti ir jų įrašymo į knygą laikotarpį. Plačiau aptarsime vieną iš pačių gražiausių marginalijų rūšių – nuorodines rankytes ir trumpai pristatysime knygų grafičių ypatumus VU bibliotekos inkunabuluose.

Marginalijos: nuorodinės rankytės

Nuorodinės rankytės, arba vadinamieji manikulai⁸⁶, inkunabuluose, taip pat ir vėlesnėse knygose buvo piešiami laikantis iš rankraštinių knygų atėjusios tradicijos. Tokie nedideli plaštakų piešiniai, vienu ar keliais

⁸⁴ Iš viso 3 atskiros knygos, kurių vienoje įrašyti 2 inkunabulai: Nicolaus de Blonie, *Sermones* (Argentine [Strassbourg]: [Georg Husner], 1494 11 22 – 1495, VU biblioteka, Ink. 177); Iacopo da Varazze, *Sermones*, [D. 1] ([Basel: Johann Amerbach, ne po 1485], VU biblioteka, Ink. 220); Meffret, *Sermones de tempore et de Sanctis sive Hortulus reginae* (Basel: Nicolaus Kesler, 1487 01 20, VU biblioteka, Ink. 220a).

⁸⁵ VU biblioteka, Ink. 177.

⁸⁶ Iš lotynų kalbos *manicula* – rankytė.

pirštais nurodantys itin svarbias teksto vietas, buvo aptinkami jau XI a. rašytuose tekstuose, o plačiau paplito rankraščiuose XII amžiuje. Tai vieni dažniausių iki pat XVIII a. skaitytojų naudotų rankraštinųjų ženklų knygoje⁸⁷. Tokie nuorodiniai nedideli rankyčių simboliai vėliau jau buvo spaudžiami į knygas ir pačių knygų leidėjų, siekiant nurodyti skaitytojui, į ką reikia atkreipti dėmesį. Knygos, pažymėtos tiek rankraštinėmis, tiek spausdintinėmis nuorodinėmis rankytėmis, yra daug informatyvesnės už tas, kuriose tokių ženklų, nurodančių ypatingas teksto vietas, nėra. Nuorodinės rankytės gali būti nupieštos skirtingai, norint nurodyti, išpėti, pagrasinti arba pasijuokti. Kartais jos būna realistiškos, lyg atkartojančios dailininko rankos atvaizdą⁸⁸, kitos atrodo groteskiškai, lyg būtų nupieštos ne itin talentingo dailininko. Neretai iš tokių rankyčių galima nuspėti dailininko skaitytojo statusą, pavyzdžiui, jeigu piešinyje matomas vienuolio abito rankogalis, galima įtarti skaitytoją ir dailininką buvus dvasininku. Laikotarpį, kada buvo nupieštos nuorodinės rankytės, galima bandyti nustatyti iš piešimo manieros. Pavyzdžiui, vienomis seniausių yra laikomos tos nuorodinės rankytės, kurių rodomasis pirštas yra itin ilgas, o pirštai nupiešti su nagais. Europoje jos buvo paplitusios Renesanso epochoje (XIV–XV a.)⁸⁹. Nors, kaip matome iš 24 iliustracijoje pateikto pavyzdžio, mūsų kraštuose Renesanso epochos bruožų turinčių nuorodinių rankyčių būta ir kiek ilgiau. Šios nuorodinės rankytės, sprendžiant pagal proveniencinių įrašų ir marginalijų rašalą ir iš šalia esančių kitų marginalijų rašymo manieras, pranciškonų pamokslininko Pelbarto iš Temesvaro (apie 1435–1504) pamokslų knygoje⁹⁰ buvo įrašytos greičiausiai XVI a. pabaigoje Kauno bernardinų (rudu rašalu) ir, kopijuojant ankstesnes rankytes, XVII a. Tytuvėnų bernardinų (juodu rašalu) vienuolių vienuolių. Įdomu ir tai, kad šiame inkunabule yra nupieštos dešinėsios ir kairiosios nuorodinės rankytės⁹¹.

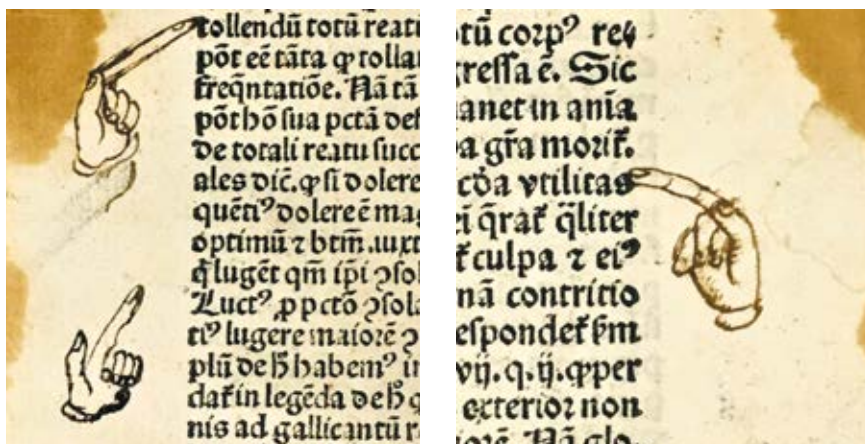
⁸⁷ William H. Sherman, *Toward the History of the Manicule* (2005), 2 (http://www.livesandletters.ac.uk/papers/FOR_2005_04_001.pdf).

⁸⁸ Erik Kwakkel, *Helping Hands on the Medieval Page* (2015), (<https://medievalbooks.nl/tag/manicula/>).

⁸⁹ Sherman, *Toward the History of the Manicule*, 11.

⁹⁰ Temesvári Pelbárt, *Sermones Quadragesimales* (Hagenaw [Haguenau]: expe[n]sis p[ro]vidi Johannis Rynman: p[er] industriū Henricum Gran, 1499 11 10, VU biblioteka, Ink. 108).

⁹¹ Paprastai dešinėsios nuorodinės rankytės buvo piešiamos daug dažniau nei kairiosios. Daugiau žr.: Kwakkel, *Helping Hands on the Medieval Page*.

26.

Renesanso epochos bruoų turinčios nuorodinės rankytės, VU biblioteka, Ink. 108

The hand-shaped indexes, typical of the Renaissance era, VU Library, Inc. 108

Prie ankstyvesniųjų priskiriamos ir kartu su žmogaus figūra (dažniausiai tai būna vienuolių vaizduojančios figūros) nupieštos nuorodinės rankytės. 27 iliustracijoje pateiktas vienuolio, ranka nurodančio žiūrėti į prieš tai esantį puslapį, piešinuko pavyzdys, rastas viename VU bibliotekoje saugomame inkunabule⁹². Labai norėtusi tikėti, kad tai – paties knygos skaitytojo dailininko portretas. Nors to teigti ir negalima, bet tai, kad piešinyje pavaizduotas gyvenamojo meto vienuolio abitu vilkintis žmogus, abejonių nekelia.

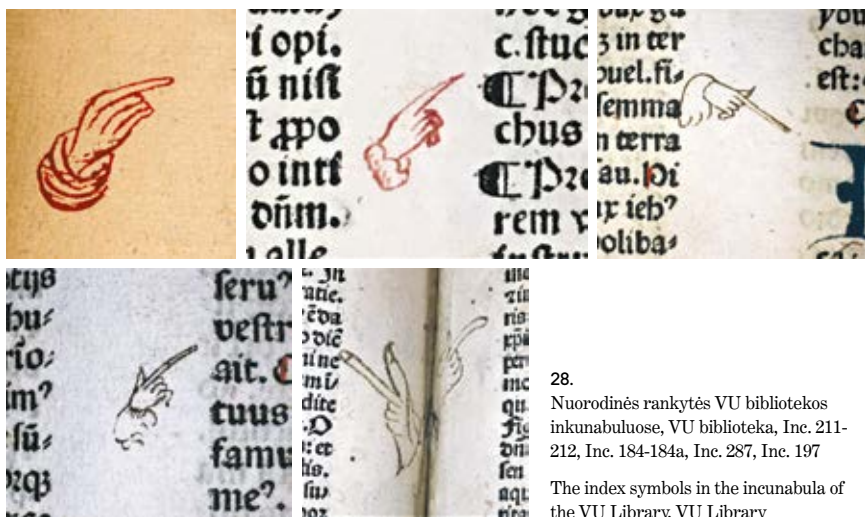
27.

Nuorodinė rankytė su vienuolio portretu, VU biblioteka, Ink. 205

An index symbol with the portrait of a monk, VU Library, Inc. 205

⁹² Petrus de Palude, *Sermones Thesauri novi de sanctis* (Argentine [Strasbourg]: per Martinum Flach, 1488, VU biblioteka, Ink. 205).

Iš rankogalių, kuriuos piešdavo daugelis nuorodinių rankyčių autorių, taip pat galima apytikriai nustatyti laiką, kada jos knygoje atsirado. Pavyzdžiui, vienuolišką abitą primenantys platūs, keliomis rievėmis susigarankščiavę rankogaliai buvo populiarūs ir piešiami prie rankyčių XV–XVI a., o nérinius primenantys atsirado kartu su nériniuotais apdaraais XVI a. pab. – XVII a. Pateiksime kelių nuorodinių rankyčių, rastų VU bibliotekos inkunabuluose, pavyzdžius.

28.

Nuorodinės rankytės VU bibliotekos inkunabuluose, VU biblioteka, Inc. 211-212, Inc. 184-184a, Inc. 287, Inc. 197

The index symbols in the incunabula of the VU Library, VU Library

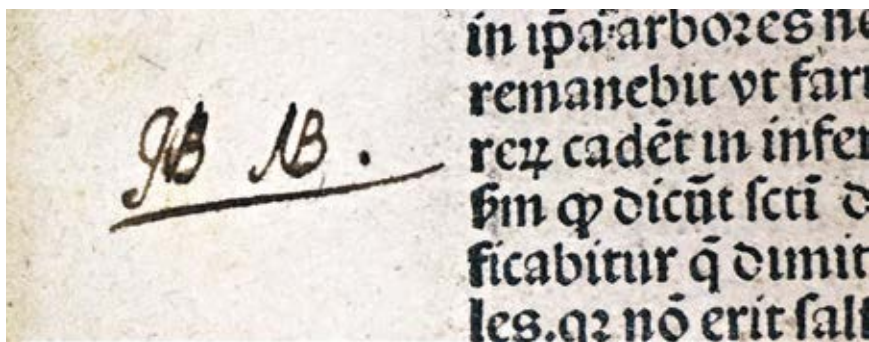
Viena ankstyviausių nuorodinių rankyčių, kuri labai tikėtina buvo įrašyta rubrikuojant tekstą, yra raudona su paprastu rankogaliu⁹³. Yra keletas nuorodinių rankyčių su dailiais nériniuotais XVII a. rankogaliais⁹⁴. Laikui bėgant rankyčių rašymo būdas paprastėjo, jos tapo nebe tokios dailios⁹⁵, – tai rodytų, kad pasikeitė ir pats knygos vertinimas, – į jas žymes dėti pradėjo žmonės, nebijodami brangiame daikte palikti negražių ženklų – svarbiausia jiems buvo patogumas ir nuorodos skaitant tekstą. Dar

⁹³ Guilelmus Peraldus, *Sermones de tempore et de sanctis* (Thubingn [Tübingen]: Expensis Friderici meynberger et ductu magistri Joha[n]nis Otmar, [14]99, VU biblioteka, Ink. 212).

⁹⁴ Alonso Díaz de Montalvo, *Repertorium quaestionum* ([Nürnberg: Anton Koberger, apie 1495]); Nicolaus de Tudeschis, *Lectura super V libris Decretalium*, [t. 1] (Nurembergk [Nürnberg]: impensis Antonij Koberger, 1485 12 02, VU biblioteka, Ink. 184–184a); [*Biblia latina: Cum additione Menardi monachi*] (In opido Nurnbergensi [Nürnberg]: per Antonium Coburger, 1479 08 06, VU biblioteka, Ink. 287).

⁹⁵ Petrus de Palude, *Sermones quadragesimales Thesauri novi* (Argentine [Strassbourg]: [Martin Flach], 1497, VU biblioteka, Ink. 197).

vėliau, jau XVIII a., nuorodinės rankytės beveik visiškai išnyko⁹⁶, jas pakeitė paprasčiausia nuoroda „NB“ (*Nota bene* – gerai įsidėmėk)⁹⁷. Nuorodinių rankyčių piešinių aptikta 96 (28,2 proc. iš 340 pavadinimų inkunabulų) VU bibliotekos inkunabuluose, „NB“, arba *Nota* ženklas, – 38 (11 proc. iš 340 pavadinimų) inkunabuluose.

29.

Svarbių teksto vietų žymėjimas „NB“ ženklu, VU biblioteka, Ink. 24

Marking of the important passages with the “NB” sign, VU Library, Inc. 24

Grafčiai: įprotis ar poreikis?

Dar vienas inkunabulus puošiantis arba, priklausomai nuo žiūrovo požiūrio, bjaurojantis elementas – atskira marginalijų rūšis – rankraštiniai savininkų arba skaitytojų piešiniai, vadinamieji grafčiai. Galima išskirti ke-
lis tokių piešinių tipus. Pirmajai grupei galima priskirti piešinius, kuriuos
knygose piešė neprofesionalūs dailininkai, dažniausiai knygų savininkai
arba jų skaitytojai, norėdami papuošti tuščias knygų vietas ornamentais –
panašiai kaip būdavo puošiamos rankraštinės knygos.

⁹⁶ Sherman, *Toward the History of the Manicule*, 12.

⁹⁷ Vincent Ferrer, *Sermones de tempore et de sanctis*, [d. 1–3] (Lugduni [Lyon]: [Matthias Huss], 1497 10 05, VU biblioteka, Ink. 24).

30.

Ornamentais puoštos inkunabulų⁹⁸ paraštės,
VU biblioteka, Ink. 254, Ink. 265

The incunabulum margins adorned with ornaments,
VU Library, Inc. 254, Inc. 265

Kartais knygų savininkai siekdavo iliustruoti knygos turinį jį atspindinčiais arba komentuojančiais piešiniais. Kaip pavyzdį galima aptarti piešinukus, rastus 1489 m. išleistoje Biblijoje⁹⁹: viename jų matome XVI a. pab. – XVII a. pr. rūbais apsirengusius du susikibusius vyrus. Piešinuką būtų sudėtinga suprasti, neperskaičius šalia esančio spausdinto teksto. Tai yra vieta Biblijoje, Izaijo knygoje, kurioje kalbama: „Žmonės skriaus vienas kitą, net savo artimą. Vaikai bus pasipūtę prieš vyresnius, niekam tikę prieš kilminguosius. Tada žmogus, nutvėręs savo brolių iš tėvo namų, sakys: Tu dar turi apsiaustą, būk mūsų vadas“ (Iz. 3:5–6). Kitoje tos pačios knygos vietoje nupieštas išminties simbolis – pelėda ties teksto vieta, kurioje kalbama apie išmintį.

⁹⁸ Vicent Ferrer, *Sermones de tempore et de sanctis* (Colonia [Köln]: [Heinrich Quentell], 1485, VU biblioteka, Ink. 254); Johannes Herolt, *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum et miraculis Beatae Mariae Virginis* (Nuremberg [Nürnberg]: industria Anthonij Koburger..., 1483 09 02, VU biblioteka, Ink. 265).

⁹⁹ *Biblia* ([Speyer: Peter Drach], 1489, VU biblioteka, Ink. 242).

31.
Dviejų vyrų ir pelėdos piešiniai, VU biblioteka,
Ink. 242

Drawin images of two men and an owl, VU Library,
Inc. 242

Vis dėlto dažniausiai pasitaiko sunkiai paaiškinami, nei su knygos dekoravimu, nei su jos turiniu nesusiję piešiniai: portretai, neaiškūs ornamentai, figūriniai geometrinių piešinių, miestų vaizdai, gyvūnai – daugiausia paukščiai ir arkliai.

32.
Inkunabulų¹⁰⁰ grafičiai, VU biblioteka, Ink. 232,
Ink. 265

The incunabulum graffitis, VU Library, Inc. 232.
Inc. 265

¹⁰⁰ *Speculu[m] exemploru[m] omnib[us] christicolis salubriter i[n]spiciendu[m] vt exemplis disci[n]t disciplina[m]* (Argentina [Strasbourg]: [1483] Jordanus de Quedlinburg spaustuvininkas Georg Husner], 1490 05 01, VU biblioteka, Ink. 232); Johannes Herolt, *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum et miraculis Beatae Mariae Virginis* (Nuremberg [Nürnberg]: industria Anthonij Koburger..., 1483 09 02, VU biblioteka, Ink. 265).

Tokie lyg ir nesąmoningai, galbūt bandant plunksną¹⁰¹, atlikti piešiniai nepuošia knygų ir tyrinėtojams tegali suteikti itin mažai informacijos apie piešinio autoriaus gyventą laikmetį arba tuo metu gyvavusius papročius. Ir VU bibliotekos inkunabuluose randama tokių ranka pieštų piešinių. Yra 37 (10,9 proc. iš 340 pavadinimų) inkunabulai su skaitytojų arba buvusių knygų savininkų ranka pieštais piešiniais.

Apibendrinimas

Taigi, tyrinėjant, vertinant ir fiksuojant įvairių epochų knygų dekorą detales ir jų nuosavybės bei skaitymo ženklus inkunabuluose, tampa aišku, kad kiekvienam amžiui buvo būdingos tam tikros knygų pritaikymo savininko patogumui, jų puošimo ir tvarkymo, nuosavybės žymėjimo ir skaitymo ženklų tendencijos. Nustačius, kuriam laikotarpiui priklauso vienas ar kitas inkunabule esantis knygos dekoras arba nuosavybės ženklo elementas, galima apytiksliai nurodyti ir kai kurių buvusių knygų savininkų gyventą laikotarpį. Ir atvirkščiai – radus knygoje įrašytas datas arba sužinojus skaitytojo ar savininko gyvenimo metus, galima nustatyti knygos įrišimo, dekoravimo ar marginalijų įrašymo laikotarpį.

XV–XVI a. viršelių puošybos detalių – apkaustų, segtuvų, nugarėlės ar kietviršių odos fragmentų – galima rasti ant prašmatnių barokinių arba kuklių švietimo epochos pabaigos viršelių. Ir atvirkščiai – vėlesnių epochų viršeliais būdavo visiškai pakeičiami susidėvėję arba tuometinio savininko skonio neatitinkantys originalūs XV–XVI a. viršeliai. Atsiskleidžia ir XVIII a. pab. – XX a. pr. kitokios pačių seniausių knygų saugojimo ir tvarkymo tendencijos. Tuo metu ypač dažnai originalūs praėjusių amžių leidinių apdarai sąmoningai, vien tik siekiant pagražinti knygų išvaizdą, būdavo keičiami naujais viršeliais, pagamintais iš madingų atsiradusių medžiagų ir išsiskiriančiais to laikotarpio puošyba. XVIII a. Lietuvos vienuolynuose buvo jaučiama tendencija perrišti inkunabulus naujais viršeliais, išlaikant juose nesusidėvėjusias senų viršelių detales.

Prabangiai įrištų gerai išlikusių XV–XVI a. inkunabulų viršelių iki mūsų dienų išliko nedaug. Dažniausiai jiems trūksta metalinių detalių (kampinių, centrinių apkaustų, įvairių segtuvų dalių) arba jos randamos ant

¹⁰¹ Domininkas Burba ir Arvydas Pacevičius, „Portretinės graffiti senųjų Lietuvos knygų paraštėse: kūrybinės iškrovos mėginant plunksną“, *Knygotyra* 46 (2006): 153–176.

vėlesnių laikotarpių kietviršių. Odinės senųjų kietviršių dalys vėliau būdavo keičiamos kitų laikotarpių odos arba pergamento lopais. Visais laikais visiškai susidėvėjusiais kietviršiais inkunabulai būdavo naujai perrišami į tam metui būdingus knygos apdarus. XVIII a. perrišant būdavo smarkiai apkarpmi knygų bloko kraštai, pažeidžiant jose užrašytas marginalijas, o kartais ir spausdintą tekstą, bloko kraštai būdavo dažomi. XVI a. kietviršiams dažniausiai būdavo naudojamas medis, įrišant blokui sutvirtinti naudoti ranka rašyto pergamento fragmentai. Nuo XVIII a. populiariausia kietviršio medžiaga tapo kartonas, dažniausiai išmetant panaudoto pergamento fragmentus iš senojo kietviršio.

Priklausomai nuo leidinio savininko norų, neišspausdintų inicialų vietose XV–XVI a. būdavo piešiami dailūs spalvoti initialai. Vėliau juos pakeitė paprastos, vien tik rašalu pieštos, dar vėliau – visai atsainiai įrašytos raidės. Puošniausi ir rūpestingiausiai piešti initialai buvo XV a. – XVI a. pr., kai dar buvo gyvos rankraštinės knygos puošimo tradicijos. Baroko epochoje jau anksčiau nupieštus inicialus buvo mėgstama puošti tam laikotarpiui būdingais ornamentais arba į paliktas tuščias inicialinių raidžių vietas įrašyti tiek juodo, tiek raudono rašalo raides papuošiant jas kuklesniais linijiniais ornamentais. XVIII–XIX a. inicialinės raidės dažniausiai nebuvo rašomos, išskyrus tuos atvejus, kai knyga būdavo labiau naudojama: tokiu atveju savininkai įrašydavo paprastas inicialines raides juodu arba rudu rašalu, vėliau – pieštuku.

Knygos nuosavybės ženklai – protoekslibrisai, persikėlę iš rankraštinų knygų puošimo tradicijų ir plitę spausdintose Europos knygose iki XVI a. pradžios, LDK teritorijoje buvo ne tokie puošnūs kaip piešti Vakarų Europoje, bet išliko ilgiau ir buvo piešiami knygose iki pat XVI a. pabaigos.

Nuorodinės rankytės XV–XVI a. išsiskyrė savo grakštumu ir dažnai raudonu rašalu, vėlesniais amžiais jos paprastėjo, tapo negražios, grubiai nupieštos rudu arba juodu rašalu, dar vėliau – liko tik nuoroda „NB“ (*Nota bene*). Europoje populiarios iki XV a. pabaigos Renesanso epochai priskiriamos nuorodinės rankytės su itin ilgu rodomuoju pirštu mūsų regione gyvavo ilgiau, jos buvo piešiamos dar XVII a. pradžioje.

Priklausomai nuo tam tikru laikmečiu vyravusių madų, skiriasi ir knygose esančių pastabų, komentarų, įvairių piešinių įrašymo ir piešimo

būdai. VU bibliotekos inkunabuluose grafičius galima skirti į tris rūšis: ornamentus, skirtus knygai papuošti, piešinius, iliustruojančius tam tikras teksto vietas, ir su knyga nesusijusius neaiškos paskirties piešinius, kuriuos galima įvardyti kaip „plunksnos bandymus“.

Gauta — 2020 09 28

Šaltiniai

- Albertus Magnus. *De meteoris*. [Venezia]: Reynaldus de Novimagio, 1488 05 24, VU biblioteka, Ink. 202.
- Angelo da Chivasso. *Summa angelica...* Venetijs [Venezia]: i[m]pressa per Paganinum de paganinis Brixensem, 1499 06 08, VU biblioteka, Ink. 1.
- Antonino. *Cof[n]fessionale*. Argentine [Strasbourg]: impressa p[er] Martinum Flach, 1488, VU biblioteka, Ink. 19.
- Antonius de Vercellis. *Sermones quadragesimales*. Venetijs [Venezia]: Per Joa[n]ne[m] [et] Gregoriu[m] d[e] Gregoris fratres: [Alexander Calcedonius], 1492 02 16, VU biblioteka, Ink. 25.
- Bernardino da Siena. *Sermones*. Nür[e]mberge [Nürnberg]: cura et impensis prouidi viri Friderici Kreüsner, 1493, VU biblioteka, Ink. 26.
- Biblia*. [Speyer: Peter Drach], 1489, VU biblioteka, Ink. 242.
- Biblia integra: summata: distincta: accuratius reeme[n]data: vtriusq[ue] testamenti cof[n]cordantijs illustrata*. Cive[m] Basiliens[is] [Basel]: p[er] Johannem Froben de Hamelburgk, 1495 10 27, VU biblioteka, Ink. 111(2).
- Biblia latina. In urbe Venetiarum* [Venezia]: Johannes Herbolt de Seligenstadt, 1483 10 31, VU biblioteka, Ink. 174.
- [*Biblia latina: Cum additione Menardi monachi*]. In opido Nurnbergensi [Nürnberg]: per Antonium Coburger, 1479 08 06, VU biblioteka, Ink. 287.
- Expositio hymnorum perutilis omnibusq[ue] salubris*. [Strassburg: Johann Prüss, apie 1491], VU biblioteka, Ink. 87.
- Ferrer, Vicent. *Sermones de tempore et de sanctis*. Colonia [Köln]: [Heinrich Quentell], 1485, VU biblioteka, Ink. 254.
- . *Sermones de tempore et de sanctis*. [D. 1–3], Lugduni [Lyon]: [Matthias Huss], 1497 10 05, VU biblioteka, Ink. 24.
- Flavius Josephus. *De antiquitate Iudaea*. Venezia: per... Albertinum Rubeus Vercellensem: expensis... Octauiani Scoti et fratris eius, 1499 1023, VU biblioteka, Ink. 285.
- Florido, Hugo de Prato. [*Sermones dominicales super evangelia et epistolas*], [Reutlingen: Michael Greyff, ne po 1479], VU biblioteka, Ink. 310.
- Gratianus. *Decretum*. Venetijs [Venezia]: per Baptistam de Tortis, 1485 01 08, VU biblioteka, Ink. 191.
- . [*Decretum (cum aparatu Bartholomaei Brixienensis)*]. Impressum Venetijs [Venezia]: per Georgiu[m] Arriuabene Mantuanu[m], 1493 10 12, VU biblioteka, Ink. 291.
- Herolt, Johannes. *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum et miraculis Beatae Mariae Virginis*. Nuremberg [Nürnberg]: industria Anthonij Koburger..., 1483 09 02, VU biblioteka, Ink. 265.
- . *Sermones Discipuli de tef[n]pore et de sanctis una cu[m] Promptuario exemplorum*. Hagenawe [Hagenau]: [Heinrich Gran], 1496, VU biblioteka, Ink. 100.
- Hieronymus. *Vitae sanctorum patrum: sive Vitas patrum. De laude et effectus virtutum. Epistola ad monachos*. [Ulm: Johann Zainer, 1478–1479], VU biblioteka, Ink. 150.
- Humbertus de Romanis. *Sermones ad diuersos status...* Hagenaw [Hagenau]: impensis Joannis Rynman: in officina industrii Henrici Gran, 1508, VU biblioteka, Ink. 211.
- Iacopo da Varazze. *Sermones*. [D. 1]. [Basel: Johann Amerbach, ne po 1485], VU biblioteka, Ink. 220.
- Magribī as-Samau'al Ibn-Yahyā al-. *Epistola contra Iudaeorum errores*. Colonie [Köln]: [Heinrich Quentell], 1499, VU biblioteka, Ink. 18.
- Meffret. *Sermones de tempore et de Sanctis sive Hortulus reginae*. Basel: Nicolaus Kesler, 1487 01 20, VU biblioteka, Ink. 220a.
- Montalvo, Alonso Diaz de. *Repertorium quaestionum*. [Nürnberg: Anton Koberger, apie 1495], VU biblioteka, Ink. 184.

- Nicolaus de Blonie. *Sermones*. Argentine [Strassbourg]: [Georg Husner], 1494 11 22 – 1495, VU biblioteka, Ink. 177.
- Niccolò da Osimo. *Supplementum summae Pisanellae*. Nürnberg: Johann Sensenschmidt: Andreas Frisner, 1475 01 20, VU biblioteka, Ink. 288.
- Parvulus philosophie Moralis in Ethicam Aristotilis Introductorius. [Leipzig: Wolfgang Stöckel, apie 1495–1500], VU biblioteka, Ink. 89.
- Pelbárt Temesvári. *Sermones Quadragesimales*. Hagenaw [Haguenau]: expe[n]sis p[ro] vidi Johannis Rynman: p[er] industriosum Henricum Gran, 1499 11 10, VU biblioteka, Ink. 108.
- Peraldus, Guilelmus. *Sermones de tempore et de sanctis*. Thubingā [Tübingen]: Expensis Friderici meynberger et ductu magistri Joha[n]nis Otmar, [14]99, VU biblioteka, Ink. 212.
- Petrus de Palude. *Sermones quadragesimales Thesauri noui*. Argentine [Strassbourg]: [Martin Flach], 1497, VU biblioteka, Ink. 197.
- . *Sermones Thesauri noui de sanctis*. Argentine [Strassbourg]: per Martinum Flach, 1488, VU biblioteka, Ink. 205.
- . *Sermones thesauri noui de sanctis*. Argentine [Strassbourg]: Martin Flach, 1489, VU biblioteka, Ink. 179.
- . *Sermones Thesauri noui de tempore*. Argentine [Strassbourg]: per Martinum Flach, 1497, VU biblioteka, Ink. 199.
- Praeceptorium perutile de decalogo. Liptzk [Leipzig]: per Conradum kachelouen, 1494, VU biblioteka, Ink. 27.
- Probleumata Arestotilis. [Leipzig: Konrad Kachelofen, apie 1489–1490], VU biblioteka, Ink. 90.
- Rabanus Maurus. *De sermonum proprietate, sive Opus de universo*. [Strassbourg: Adolph Rusch, iki 1474], VU biblioteka, Ink. 292.
- Schedel, Hartmann. *Liber chronicarum*. Nuremberge [Nürnberg]: Anthonius Koberger impressit, duodecima mensis Iulij 1493, VU biblioteka, Ink. 292.
- Speculu[m] exemploru[m] omnib[us] christicolis salubriter if[n]spiciendu[m] vt exemplis discan[t] disciplina[m]*. Argentina [Strassbourg]: [1483 Jordanus de Quedlinburg spaustuvininkas Georg Husner], 1490 05 01, VU biblioteka, Ink. 232.
- Textus sequentiarum cum optimo co[m]mento*. [Strasbourg: Johann Prüss, apie 1491], VU biblioteka, Ink. 88.
- Thomas Aquīnus. [Catena aurea super quattuor evangelistas]. [Basel: Michael Wenssler], 1476, VU biblioteka, Ink. 186.
- . *Quaestiones de duodecim quodlibet*. Nuremberg [Nürnberg]: Johann Sensenschmidt: Andreas Frisner, 1474 04 15, VU biblioteka, Ink. 289.
- . *Summa theologiae*. P. 1. Venezia: Antonius de Strata, de Cremona, 1484 12 04, VU biblioteka, Ink. 201.
- Tudeschis, Nicolaus de. *Lectura super V libros Decretalium*. [T. 1]. Nurembergk [Nürnberg]: impensis Antonij Koberger, 1485 12 02, VU biblioteka, Ink. 184a/1.
- Turrecremata, Joannes de. *Quaestiones Evangeliorum de tempore et de sanctis*. Dauantria [Deventer]: Richardi manibus [Paffraet], 1484 11 20, VU biblioteka, Ink. 175.
- Valturio, Roberto. *De re militari*. Verona: Johannes ex Verona, 1472, VU biblioteka, Ink. 286.

Literatūra

- Adler, Georg. *Handbuch Buchverschluss und Buchbeschlagn Terminologie und Geschichte im deutschsprachigen Raum, in den Niederlanden und Italien vom frühen Mittelalter bis in die Gegenwart*. Wiesbaden: Reichert Verl., 2010.
- Beinert, Wolfgang. „Lombarde“. *Typolexikon das Lexikon der Typographie*. <https://www.typolexikon.de/lombarde/>.
- Burba, Domininkas ir Arvydas Pacevičius. „Portretinės graffiti senųjų Lietuvos knygų

- paraštėse: kūrybinės iškrovos mėginant plunksną“. *Knygotyra* 46 (2006): 153–176.
- Braziūnienė, Alma. *Inkunabulų paveldas Lietuvoje ir pasaulyje: mokomasis leidinys: elektroninis išteklis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014.
- . „Senųjų asmeninių Lietuvos bibliotekų tyrimai: status quo“. T. 2: *Atminties institucijų rinkiniai Bibliotheca Litwana*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012, 33–65.
- Feigelmanas, Nojus. *Lietuvos inkunabulai*. Vilnius: Vaga, 1975.
- Hellinga, Lotte. *Incunabula in Transit: People and Trade*. Leiden: Brill, 2018.
- Kwakkel, Erik. *Helping Hands on the Medieval Page*. 2015. (<https://medievalbooks.nl/tag/manicula/>).
- Laumenskaitė, Egidija. „Pinigai ir požiūris į pinigus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“. *Pinigų studijos* 2 (1997): 5–14.
- Laucevičius, Edmundas. *XV–XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose*. Vilnius: Mokslas, 1976.
- Mazal, Otto, *Einbandkunde: die Geschichte des Bucheinbandes*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verl., 1997.
- Miller, Julia. *Books Will Speak Plain: A Handbook for Identifying and Describing Historical Bindings*. Ann Arbor: The Legacy Press, 2010.
- Pearson, David. *Provenance Research in Book History: A handbook*. London: British Library, 1994.
- Račius, Petras. „Vilniaus universiteto bibliotekos inkunabulai: rinkinio raida ir sudėtis“. *Knygotyra* 56 (2011): 124–134.
- Rankelienė, Sonda. „Žygimanto Augusto knygos Vilniaus universiteto bibliotekoje: knygų viršelių puošyba ir nauji duomenys apie proveniencijas“. *Knygotyra* 74 (2020): 35–95.
- Vaitkevičiūtė, Viktorija. „Atradimai Vilniaus universiteto bibliotekos inkunabuluose“. *Knygotyra* 69 (2017): 273–278.
- . „Inkunabulų sklaidos ir funkcionavimo ypatumai: Lietuvos atminties institucijų rinkinių atvejai“. *Knygotyra* 74 (2020): 7–34.

Summary

The Development of the Cover Decorations, Initials, Proto-exlibris and Graffitis in the Incunables of Vilnius University Library Throughout the 15-20th Centuries

Sondra Rankelienė

Keywords: incunabula, decoration, provenances, Vilnius University Library.

The research comprises a study and registry of the decor details, provenances and reading marks involving 340 names taken from the 218 copies of the Vilnius University Library incunabula spanning over several epochs. The research has shown that each time period had its own characteristic ways of adapting the books to the convenience of their owners, which includes their decoration, repair, provenancing and reading mark-making.

The covers of the late Baroque or the Age of Enlightenment feature 15th–16th century corner pieces, book clasps or fragments of leather cover or spine. The damaged or outmoded 15th–16th century original covers were sometimes replaced with covers from the later epochs. From the end of the 18th century to the beginning of the 20th century the original book covers were often replaced with the covers scavenged from other books, or adorned with the elements made of new materials thus bearing the traits, typical of that period. These alterations were made primarily for the decorative purposes.

Only a few incunabula in the Vilnius University Library bound in luxurious covers in the 15th–16th centuries have survived. They usually lack corner and central pieces, parts of the book clasps, or these parts are found later on the book covers from later periods. The leather parts of the old covers would later get repaired with patches of leather or parchment from other centuries. In the cases of covers damage, the incunabula would be rebound into the book coverings of that time.

In the 15th–16th centuries, in the places where the printed initials were lacking, beautiful and colourful initials were drawn as substitutes. They were later replaced with simple, inked letters. The most splendid initials were drawn in the 15th–16th centuries. In the Baroque era, it was popular to decorate previously painted initials with ornaments typical of that period, or to fill the empty initial letter spaces with black or red ink letters decorated with geometric ornaments. In the 18th–19th centuries, the owners would write the simple initials in black or brown ink, later with pencil.

In the territory of the Grand Duchy of Lithuania, provenance signs – proto-exlibris – were not as splendid as those drawn in Western Europe, but remained longer and were drawn in books until the end of the 16th century.

Pointing hands from the 15th–16th centuries stand out for their elegance and typically red ink. During the later centuries they were simplified, while in more recent times – they were completely replaced with the reference “NB” (“Nota bene”). The Renaissance ‘reference hands’ with a long index finger, were popular in Europe until the end of the 15th century. In our region they remained longer and were painted until the beginning of the 17th century.

In the incunabula of Vilnius University library, the graffiti can be divided into three types: hand-drawn decorative ornaments, drawings illustrating certain passages in the text, and drawings unrelated to the book which may be described as ‘nib tests’.